

# שליחות החינוכית של נחום ירושלמי לתוניסיה (1938-1945)

חיים סעדון

"אכן, קורבן תודה גדול חייבת יהדות תוניסיה למפעל העברית, ששמר על צביונם הלאומי בימי צרה ומצוקה; ובלי ספק, כשיבוא ההיסטוריון של יהדות תוניסיה לספר על הימים הגורליים ההם לא יעבור במחי יד על מפעל נשגב זה".<sup>1</sup> כך כתב שלמה מאמו, אחד מתלמידי נחום ירושלמי, כמה חודשים לאחר שובו של ירושלמי ארצה. ואילו יעקב בוכריץ, מראשי קבוצת הדג'ל,<sup>2</sup> כתב: "...לא הפקנו ממנו שום תועלת רבה, הגם שהוא בעל השכלה גבוהה וסופר מובהק – על זה צריכים אנו להודות, אולם כדי ללמד או להכין תכנית רחבה בשביל מאות תלמידים/ות לא היה בקי בשביל יהודי תוניסיה... זאת ועוד אחרת, מר ירושלמי לא הצליח בעבודתו אצלנו בגלל אי דתיותו. הוא לא התייחס ברגשי הקהל והמשיך ללכת בעמדתו הלא דתית. הדבר שנגע בעמקי לב כל יהודי תוניסיה הוא חילול הדת בפומבי...".<sup>3</sup> במשך שבע שנים ישב ירושלמי בתוניסיה בשליחות חינוכית וציונית. לאחר תקופה כה ארוכה חלוקות היו הדעות לגבי הישגיו של ירושלמי. שבע שנים הן פרק חיים, בעיקר כאשר הן מקבילות לתקופת מלחמת העולם השנייה, תקופה שהיתה נקודת מפנה בחייה של יהדות תוניסיה. האמח עם מאמו ועם בוכריץ כאחד: שליחותו של ירושלמי בתוניסיה התפתחה בין החוב הגדול של יהדות תוניסיה לירושלמי מחד גיסא, ותחושת החמצה האישית הגדולה מאידך גיסא. מי היה ירושלמי? מדוע נסע לתוניסיה? מדוע נמשכה שליחותו פרק זמן כה ארוך? מדוע כה חלוקות היו הדעות לגבי הישגיו של ירושלמי? אלה הן חלק מהשאלות שמאמר זה מבקש להתמודד אִתן.

שליחות חינוכית להוראת השפה העברית היא שליחות ציונית מובהקת. אולם בין המחקרים המתארים את הפעילות הציונית, מעטים הם התיאורים וההתייחסויות לפן זה של הפעילות. מורים לעברית נשלחו בדרך כלל מארץ ישראל ללמד עברית מודרנית, שפת התחייה של הציונות, ובתקופה שקדמה להקמת המדינה הם שהו במרבית ארצות

- 1 אצ"מ A 230/142b, מאת שלמה מאמו אל בע"ע (ברית עולמית), 6 בנובמבר 1946. שלמה מאמו שלח כמה מאמרים להר המזרח. ראה הטל, ביבליוגרפיה, לפי המפתח.
- 2 קבוצת דג'ל (דורשי גאולה לישראל) היתה קבוצת נוער ציונית דתית שפעלה בתוניסיה לאחר מלחמת העולם השנייה.
- 3 אצ"מ A 230/142b, מיעקב בוכריץ לבע"ע, 14 ביולי 1946.

מאמרו של יעקב בוכריץ  
31-826

מאמרו של שלמה מאמו  
34

36

מאמרו של יעקב בוכריץ  
38

מאמרו של שלמה מאמו  
89

ג. ב. ירושלמי  
כ"א

האסלאם. מאמר זה, למיטב ידיעתי, הוא הראשון שנעשה בו ניסיון לתאר שליחות חינוכית זו להוראת השפה העברית כפן של הפעילות הציונית.

### א. מגעים לקראת שליחות

נחום ירושלמי (ירחלומסקי) נולד ברוסיה בשנת 1890, הצטיין בלימודיו והיה בין מייסדי האגודה הציונית "אגודת צעירי ציון".<sup>4</sup> בהיותו בעיר ניקולייב בגל חמש עשרה, השתתף במהפכת 1905 ועזר בארגון ההגנה העצמית היהודית במקום. בתחילת 1906 הפליג ירושלמי ארצה והתיישב בירושלים. למד תחילה נפחות אצל מורה ערבי, אך לדבריו השעמום גבר עליו, והוא הצטרף לבית הספר "עזרה", אל ידידו דוד אידלסון ואברהם פולני. לימים סיפר ירושלמי: "באותו מעמד כרתנו בינינו ברית עבודה ולימודים".<sup>5</sup> פעילותו הציונית בניקולייב מחד גיסא, וההשפעה עליו של ה"נארודיה ווליה" (תנועה סוציאליסטית מהפכנית) מאידך גיסא, נחרטו עמוק באישיותו. פגישותיו בארץ עם אליעזר בן יהודה ודוד ילין, "מנהיגי הרוחניים",<sup>6</sup> ועם י"ח ברנר, שממנו קיבל "השראה רבת ערך",<sup>7</sup> היו נרדף נוסף בעיצוב אישיותו הרוחנית.

ירושלמי עסק בהוראה בבתי ספר שונים בגליל (בגלל "רוחו המרדנית") ואחרי כן בגימנסיה הירושלמית. בשנות העשרים עסק בכתיבת ספרות, ועזר בעריכת העיתון "דואר היום". בשנת 1932 נטש את ההוראה ולמד משפטים עד 1938. בתקופה זו עבר כעורך לילה בעיתון "הצופה" בתל אביב, והדבר חייב אותו להימצא מחוץ לביתו ולמנוח לירושלים רק בשבתות. אשתו חנה עבדה בחנות מכולת ועירה ליד הבית, "בית הירושלמי".<sup>8</sup> שבנחלת צדוק. שלוש בנותיו – עופרה, אהובה ויעל – למדו בירושלים, בגימנסיה שאביהן לימד בה.

4 הפרטים הביוגרפיים על נחום ירושלמי מבוססים על פרקי זכרונותיו אותם כינה: "עם בני ירושלים החדשה במלאת לה 100 שנה (פרקי זכרונות של בן 70, במלאת 50 שנה לעבודתו בשדה החינוך של בני ציר בירטנו)". (המקור ברשות המשפחה. להלן, פרקי זכרונות) פרקים י"א וי"ב קשורים באופן ישיר לשליחותו לתוניסיה אך הם דלים יחסית למידע המצוי במכתביו ובמאמריו מתקופת השליחות, הגנזים, רובם ככולם, באצ"מ. מכתביו חושפים בעיקר את ההיבט הפוליטי של שליחותו ואת מצב האיש, בעוד במאמריו התייחס בעיקר להיבט החינוכי. לצורך השוואת המידע שבמכתבים רואינו כמה פעילים מהתקופה, שהיו מקורבים לירושלמי או בעימות עמו, והמכנה המשותף לכל המדוברים הוא, כי הם לא ידעו כלל ועיקר על פעילותו הפוליטית. לסקר התייחס לפעילות ירושלמי בעמ' 80-82 בספרו, וכן ציטט שלושה ממכתבי ירושלמי, בעמ' 211-219. גם צ' שרפשטיין השתמש במכתבי ירושלמי; ראה עמ' 108-114, בדיון על החינוך בתוניסיה. על הרקע ההיסטורי והפוליטי של התקופה ראה סעדון, תיזה, עמ' 173-187. מספרי התיקים באצ"מ, הטיבת הקק"ל, אינם המספרים הנוכחיים בארכיון, אלא מספרים ישנים אשר נרשמו בעת איסוף החומר.

5 פרקי זכרונות, עמ' 16.  
 6 שם.  
 7 שם, עמ' 21.  
 8 שם, עמ' 23. אבי אסיר תודה למד יצחק כהן (נהג המונית המפורסם, הידוע בכינויו "יצחק היפה") שעזר לי באיתור הבית והמשפחה.

ירושלמי הציע את שירותיו לעבודה בקק"ל באחת מארצות המזרח, ואת משרת ההוראה ככיסוי לעבודתו בקק"ל; הוא דרש עשרים לא"י כמשכורת חודשית. תוות הדעה של הנהלת הקק"ל על ירושלמי היתה חיובית: איש ארגון טוב, נואם טוב, עבד שנים רבות כעיתונאי, בקי בשפות ובעל קשרים טובים בארץ. יוסף פישר, מנהל המחלקה הצרפתית, רצה שירושלמי יסע לטנג'יר, אלא שמהנהלה הסבירו, שהמקום קטן מדי ולא כדאי לשלוח לשם נציג קבוע. לבסוף הוסכם כי ירושלמי יסע לתוניסיה.

במשך שנה תמימה התנהל משא ומתן בין ירושלמי לבין הנהלת הקק"ל. הנהלת הקק"ל הקיימת ניהלה את המשא ומתן הכספי, ואף הסכימה לערוב לכך שמשפחת ירושלמי תקבל חלק משכרו בארץ. יוסף פישר קיווה כי ירושלמי יפית חיים בפעילות הקק"ל הקיימת, שסבלה באותם ימים מהכנסות בלתי מספיקות ומארגון לקוי, ואולי אף יבלום את התפשטות הרביזיוניסטים בתוניסיה, אשר התנגדו לעבודת הקק"ל הקיימת ואף התחרו בה. הקהילה היהודית קיוותה כי תוכל לנצל את ירושלמי לפעילות חינוכית ולהוראת השפה העברית. מה הניע את איש העלייה השנייה, שזה מכבר זנח את ההודאה, לעזוב "משרה טובה" – כהגדרתו – בעיתון "הצופה", אישה ושלוש בנות, ולצאת לארץ לא נודעת? "מטרת שליחותי", הסביר ירושלמי,

היא ליצור שם את הצורך במורים עבריים, שיוזמנו אחד כך באמצעותי מארץ ישראל. רוצה אני לרכוש את הנוער של היהדות האפריקנית לתנועה ולתרבות העברית-הלאומית... הנני מקווה להפוך את שליחותי לאפריקה למפעל ציוני של כל חיי העני מוכן כעת להפקיד לשם זה גם את המשרה שקיבלתי כינתיים במערכת הצופה וגם את עבודותי האחרות בארץ ישראל, המכניסות לי יחד הרבה יותר ממה שתכניס לי שליחותי באפריקה.<sup>9</sup>

תפיסת השליחות מבטאת לא במעט את האידיאליזם של התנועה הנארוודניקית, התפיסה של השליחות כ"מפעל חיים", "כיבוש הנוער", והרצון לעזוב חנאים נוחים ו"לרדת אל העם", לעבוד למען ארץ ומולדת. לא סבירה הטענה של ירושלמי כי הוא מוכן להפסיד כסף, ובתנאי שיצא לשליחות. אין ספק כי הוא היה בטוח שיוכל להשתכר שם יותר. מלכתחילה הוא לא חשב להצטמצם בארץ אחת, אלא לפעול בכל הגולה הצפון אפריקאית. ועוד השאפתנות האידיאליסטית גרמה לירושלמי להעדיף את השליחות הציבורית על ההודאה. הוא הביע את החשש שמא תפקיד של מורה יצמצם את עבודתו, יכבול אותו ללוח זמנים קבוע ונוקשה, יצריך עבודת נמלים. לעומת זאת, הוא סבר שתפקיד של שליח יהיה גמיש ויאפשר לו לעסוק בכל: קרן קיימת לישראל, קרן היסוד, חינוך, פדדציה ציונית, עלייה, הכשרה וכד' – "אין אני מחפש לי שם משרת מורה..."<sup>10</sup> קבע ירושלמי במפורש.

9 אצ"מ KKL5, קופסה 1075, ירושלמי אל הנהלת קק"ל, 9 בינואר 1938. ההדגשה במקור.

אך לא היחה זו דעחו של פישר, וכנראה גם לא של הנהלת קק"ל. בחוזה שנחתם בין ירושלמי לבין הנהלת הקרן נקבע בי ירושלמי ייסע "על מנת לשמש בהוראה בקהילה היהודית המקומית ובמזכירות של קרן קיימח במקום".<sup>11</sup> כלומר, נוצר פער בין הציפיות של ירושלמי לבין המטרה המוגדרת בשליחות, והדבר הביא את היחסים בין ירושלמי לקק"ל למשבר. עד סוף 1943 השתדל ירושלמי להוכיח – ללא הצלחה – לכל הגורמים הציוניים כי הוא האיש הנכון במקום הנכון, ולכן עליו לקבל לאלתר סמכויות של "שליח", כלומר סמכויות מקיפות לגבי כל תחומי החיים הציוניים. פער זה, בין התקווה להפוך אח השליחות למפעל חייו לבין מציאות יום יומית מאכזבת, אפיין את שליחות ירושלמי. ירושלמי יצא לתוניסיה בדצמבר 1938. בדרכו התעכב כמה ימים בפריס, שם פגש את פישר ולמד ממנו על המצב בחוניסיה ועל האופי של העבודה הנדרשת. פישר החרשם כי "הוא אינו ייצוגי", דבר שיקשה עליו ליצור מגע עם הנוער המודרני בתוניס: "הצרפתיח השגורה בפניו אינה טובה דיה, והדבר ימנע ממנו להיות תעמלן טוב וייתכן שאין הוא יכול לשמש כמזכיר מנהלי של הקק"ל".<sup>12</sup>

שליחות ירושלמי נמשכה שבע שנים, מסוף 1938 ועד מחצית 1945, וניתן לחלק אותה לשלוש תקופות משנה: הראשונה נמשכה עד פברואר 1940, עח ביטל פישר אח החוזה עם ירושלמי. החקופה השנייה, מפברואר 1940 ועד מאי 1943, תקופתו ישי והכיבוש הגרמני של חוניסיה (נובמבר 1942-מאי 1943) – בתקופה זו התאמץ ירושלמי ללא הצלחה, להשיג "שליחות" חדשה. בגלל אופיה של התקופה אכנה אותה "האיש במקום שאן איש". בתקופה הזו הצליח לבסס במיוחד את עבודתו החינוכית. בתקופה השלישית, ממאי 1943 ועד אוגוסט 1945, השתחררה תוניסיה מהכיבוש הגרמני, והספת מבחינה ציונית ורעיונית. שליחותו של ירושלמי התנהלה בשלושה מישורים מקבילים: המישור הציבורי הציוני, המישור החינוכי – הוראת השפה העברית, והמישור האישי. בכל אחת מהתקופות ננסה לבתון את התפתחות השליחות בכל אחד מן המישורים.

### ב. צעדים ראשונים בתוניסיה (דצמבר 1938-פברואר 1940)

בתוניסיה היתה הערבית היהודית השפה השגורה בפי היהודים, אך הלשון הצרפתית הלכה וכבשה את מקומה כשפת דיבור וכשפת יצירה. השימוש בשפה הצרפתית היה ביטוי למודרניזציה של קבוצה אוכלוסייה שונוח; היא נרכשה בבחי הספר של כיתה, שמספר הלומדים בהם גדל במרוצה השנים.<sup>13</sup> בגדבה ובדרום היה השימוש בשפה הערבית היהודית שכית לאין ערוך מזה שהיה בתוניס הבריה. שם המשיכו לצאח לאור ספרים –

11) שם, הנהלת הקק"ל לירושלמי, 16 בנובמבר 1938.  
 12) שם, קונסה 1075, מפישר להנהלת הקק"ל, 21 בדצמבר 1938.  
 13) ראה: דודריג, עמ' 120-128; סבג, עמ' 140-148, 190-196.

בעיקר תורניים – שנכתבו בעברית, ועם זאת, עדיין נכתבו ספרים בערבית-יהודית; כתבי עת ועיתונים בגרבה ראו אור בדרך כלל בשפה העברית. השפה העברית ולמדה מעט, במסגרת האגודות הציוניות, ובמיוחד תנועות הנוער הציוניות, שהיו פופולריות מאוד בתוניסיה. לכאורה תנאים אלה היו נוחים מאוד להרחבת הפעילות בתחום הוראת העברית כשפה לאומית. מאז ייסודו של בית הספר הראשון של כ"ח בתוניסיה, בשנת 1878, התנהל מאבק על תוכן הלימודים העבריים בבית הספר ועל הוראת השפה העברית.<sup>14</sup> מאותה שנה ואילך ניהלה קבוצה של יהודים, ובעקבותיה גם תנועות וארגונים, מאבקים לשמור על מקומה של השפה העברית בתוניסיה בבתי הספר של כ"ח. בשנות העשרים התארגנה הקהילה היהודית בתוניסיה לטפל בהוראת העברית. לשם כך הובאו לתוניסיה שלושה מורים: יעקב גלילי, אהרון דובניקוב וזכריה מעייני, ששהו בה משלהי שנת 1926 ועד ראשית שנת 1928. משה חיים בן מלכה (1932-1934) ואליהו בתביס (1934-1938), וחזר לתוניסיה פעם נוספת) שימשו מורים בתוניסיה בשנות השלושים. כלומר, הבאתם של מורים מארץ ישראל לתוניסיה לא היתה תופעה חדשה – היא מלמדת על רצונה של הקהילה לשמור על ציונה היהודי, בין היתר באמצעות לימוד השפה העברית. יחד עם זה, אין כל קשר ישיר בין פעילות המורים שקדמו לירושלמי בתוניסיה לבין שליחותו.

## 1. הפעילות החינוכית

בהתאם לתווה היה על ירושלמי ללמד שש שעות ביום במשך שישה ימים בשבוע (פרט לימי שבת וחגים יהודיים): ארבע שעות ביום לתלמידי "אור תורה", שלוש שעות בשבוע לתלמידי "חברת לימוד התלמוד" ושבע שעות בשבוע לתלמידי שיעורי הערב. באותו בית ספר לימד המורה דוד ברדה<sup>15</sup> את התלמידים המבוגרים דקדוק עברי, וירושלמי לימד יסודות של דיבור חופשי. ב"אור תורה" לימד ירושלמי את השפה העברית כשפה חילונית ולא כשפת קודש. היה זה שינוי חשוב שתל בלימוד העברית מאז בואו של ירושלמי והוא דאג להדגיש זאת. הוא שאף מלכתחילה לא להיות המורה היחיד אלא "מורה ראשי", ולכן הכשיר מבין תלמידיו מורים שיהיו אחראים על כיתות. אין זאת אומרת שירושלמי לא לימד עברית. נהפוך הוא, בכל תקופת השליחות עסק בהוראת העברית, אך אין ספק שהתלמידים הרבים שביקרו בשיעוריו וכוונתו לעסוק בפעילות ציונית עודדו אותו לפעול בכיוון של הכשרת מדריכים.

14 בעניין זה ראה מאמרי, "המאבק על דמות החינוך היהודי בתוניסיה 1878-1939", העומד להופיע בקובץ חינוך והיסטוריה, בהוצאת מרכז זלמן שזר.

15 דוד ברדה היה עורך הירחון "העברי", שיצא לאור בעברית בשנים 1937-1938 בתוניסיה והיה מזוהה עם הרביזיוניסטים. עובדה זו מוכיחה כי התנגדות הרביזיוניסטים לפעולת ירושלמי (ראה להלן) בתחילת דרכו לא היתה משמעותית. "אור תורה" רחבת לימוד התלמוד היו מסגרות חינוך קהילתיות בהן ניתן היה ללמוד לימודי קודש. אלו היו מסגרות למודרניזציה של החינוך היהודי המסורתי. לא ידוע לי על מחקר כלשהו על החינוך היהודי המסורתי בתוניסיה.

ירושלמי  
התלמוד  
העברי

הבעיה הראשונה של ירושלמי בהוראת השפה היתה ש"כמעט כל חובבי העברית ולומדיה בבתי הספר – ובשיעורי הערב – היו נוהים כולם אחרי תנועת הרוויזיוניסטים... כאשר העזתי לערוך חגיגה לטובת הקרן הקיימת – הוכרזה נגדי מטעם הבית"רים שביתה כללית, ובבואי לביה"ס של הכי"ח, שבו נרשמו מאות תלמידים לשמוע את שיעורי מצאתי רק שבע תלמידות".<sup>16</sup> מלבד בעיה זו, התלמידים היו מקורבים למורה אליהו בחבוט שמאוד התחבב עליהם (אם כי כנראה לא היה ריביוניסטי). בצעדיו הראשונים נאלץ ירושלמי להילחם ב"בחבוטיסטים" ("הנני קורא בחבוטיסטים לקבוצה גדולה של צעירים וצעירות, וארטיסטים וחובבי אמנות תיאטרונית שמבקשים להחזיר את המורה בחבוט"), שניסו להשכיח את שיעורי הערב לעברית, והגישו מחאה בשם התלמידים שבה הם דרשו לפטר את ירושלמי ולהחזיר את המורה הקודם.<sup>17</sup>

בהתערבות הקהילה היהודית לא הצליחה השביתה. יחד עם זאת, הותקף ירושלמי קשות בעיתון הרביוניסטי התוניסאי "La Gazette D'Israel";<sup>18</sup> ולדבריו נאלץ להגיש נגד עורכי העיתון תביעה משפטית. למרות הכול, המורה הארצישראלי איננו עשוי להיבהל ולהרתע מפני שביתות, כי מי כמוהו רגיל ומנוסה בכמו אלה.<sup>19</sup> ואכן, בספטמבר 1939 יכול היה ירושלמי להכריז קבל עם ועדה כי "אפילו הרביוניסטים לשעבר הוגים לי כעת אהדה ואמון, והרי הם מוכנים להישמע לי ולפעול...".<sup>20</sup> בית"רים ששוקמתי עמם אינם זוכרים מאבק עם ירושלמי, אידיאולוגי או אחר,<sup>21</sup> ודומני שהדבר ניתן להסבר: אף שירושלמי הגדיר את הרביוניסטים "כאויבים", הרי לא היתה ביניהם מחלוקת אידיאולוגית, כפי שהיה לרביוניסטים בתוניסיה עם השומר הצעיר בראשית שנות השלושים.<sup>22</sup>

פ"ד צד"א: ירושלמי

## 2. הפעילות בקרן הקיימת לישראל

כדי ליצור הכנסות קבועות לקופות הקק"ל הגה ירושלמי "מס מצות", שייגבה בשעת מכירת המצות (סוגי אחד לכל ק"ג). בתחילה הציע שהמס יהיה וולנטרי, ורק בשנה שלאחר מכן – לכשיצבור יותר כוח – יוכל להנהיג מס מחייב. מלבד זאת, הוא רתם את גשות ויצ"ל לארגון "ערבי תה" לגביית כספים או לפנייה ישירה לאנשים; כמו כן, הוא

- 16 ירושלמי, מצב, עמ' 139. חכ"ח = חברת כל ישראל חברים.  
 17 המורה הקודם – אליהו בחבוט. על בחבוט ראה א' אלמליח, "אליהו בחבוט, מחלוצי החינוך העברי בצפון אפריקה", מחברת, שנה ו', גל' 60-62, סיון תשי"ז, עמ' 137-138.  
 18 אחד העיתונים הרביוניסטים היותר חשובים בתוניסיה. הוא יצא לאור בשנים 1937-1939. בשנת 1945 נידש את הופעתו. עורכו היה ברוב השנים אנדר" סממה.  
 19 ראה הערה 16. לא ברור לי מה עלה בגורל התביעה.  
 20 אצ"מ KKL ק. 1075, תיק ירושלמי, ירושלמי להנהלת קק"ל, 6 בספטמבר 1938.  
 21 הכוונה לשיחות בעל פה שהיו לי בכנס בית"רים שהיה ב-15 באפריל 1979, וכן שיחה עם שלומי שלום ב-25 במרס 1979 (שלומי שלום היה מפקד בית"ר הצעירה).  
 22 בן אשך, עמ' 17-28; סעדון, תיוה, עמ' 86-106.  
 23 יחידת מטבע צרפתי.

הגה תוכנית – שככל הנראה לא יצאה לפועל – למסע בערי השדה לעידוד תרומות למען קק"ל. כאשר יצאו חברי ה"גדוד" (ראה להלן) לבחינות השנתיות שלהם, לא היסס ירושלמי לגייס את תלמידי שיעורי הערב לאסוף את הקופות הכחולות. משרד הקק"ל היה בחנותו של אחד מפקידי הקק"ל בתוניסיה, שעמד להתגייס לצבא. לכן חשב ירושלמי על צורך במשרד קבוע לקק"ל לריכוז וארגון כל החומר הארכיוני. יוזמות אלו התלו לתת אותותיהן ועבודת הקרן הקיימת בתוניס החלה להתקדם, אך מכשולים שונים צפו ועלו כעבור זמן קצר.

ירושלמי נשלח לתוניסיה במטרה לארגן את עבודת הקרן הקיימת, ובהקשר זה באה לידי ביטוי פרשת יחסיו עם חברי גדוד הקרן הקיימת לישראל (להלן "הגדוד").<sup>24</sup> בין מייסדי הגדוד, שהחל לפעול בשנת 1937, היו פורשי השומר הצעיר וכן צעירים משכילים שלא מצאו מקום במסגרות הפוליטיות הקיימות. חברי הגדוד למדו בשיעורים של ירושלמי ובמקביל המשיכו בעבודות קק"ל. ירושלמי ניסה לפרוש את חסותו והנהגתו עליהם. הוא ניסה לנסח תקנון לגדוד, ואף הציע להחליף את השם מ"גדוד קק"ל" ל"גדוד של צעירים ציוניים", משום ששם זה הטיל על קק"ל את האחריות להנהגתה של קבוצת צעירים, אשר "אינם תמיד די רציניים ודי אחראים...".<sup>25</sup> עבור ירושלמי היתה זו "גם שאלה של סדר ומעשיות...". פישר, מנהל המחלקה הצרפתית של קק"ל, וחברי הגדוד התנגדו בכל תוקף להחלפת השם. קשה היה לקבוצה לקבל שאדם הרחוק מהם בהתנהגותו והופעתו רוצה לשנות להם סדרי בראשית ולהנחות את פעילותם ההתנדבותית. יתרה מזו, ירושלמי, איש הציונים הכלליים, היה רחוק מהם בהשקפתו הפוליטית ופישר חשש כי הגברת השפעתו של ירושלמי על הגדוד היתה עלולה לסכן את התמיכה בקק"ל בקרב הציבור הציוני התוניסאי. אך ניסיונות ההשתלטות של ירושלמי על הגדוד לא פעלו במערכת היחסים שפיתח עם הגדוד. התלמידים המשיכו לבוא לשיעורי הערב והקימו במסגרת זו כיתה משלהם, שאותה הדריך יצחק ברמי,<sup>26</sup> שהיה במרוצת הזמן איש הקשר בין הגדוד לבין ירושלמי. בתגים אורגנו פעולות משותפות בין הגדוד לבין תלמידי ירושלמי, אולם למרות השכלתן הרחבה ויכולת הביטוי שלהן, לא הצליח ירושלמי לפרוש את חסותו עליהם ולכן גם ניסיונותיו לרכז את עבודת הקק"ל לא עלו יפה.

### 3. ניסיונות להרחבת השליחות

ירושלמי לא זנח את הרעיון המקורי של שליחות חייו, והחל חודר אט אט לכל תחומי הפעילות הציונית. המטרה הראשונה היתה משרד "הפרוציה הציונית בתוניסיה" שנשיאה היה עורך הדין ויקטור קטן.<sup>27</sup> עיקר ארגון התנועה הציונית נפל על כתפיו של סגנו,

24 ראה: אברהמי; בן אשר, עמ' 30-37; סעדון, תיזה, עמ' 100-101.  
 25 אצ"מ KKL5 קופסה 1075, מירושלמי להנהלת הקק"ל, 27 באפריל 1939.  
 26 היום ד"ר יצחק אבוהמי, חבר קיבוץ רגבים וחוקר יהדות תוניסיה.  
 27 ראה על כך כרמי. המאמר אמנם מתייחס לאלבר קטן, אחיו של ויקטור, אך ממנו ניתן ללמוד רבות על המשפחה וגם על ויקטור קטן. בתקופה זו היה ויקטור קטן חולה.

הציבור

שמעון בלחסן, שלא היה נמרץ במיוחד.<sup>28</sup> בלחסן התכתב עם פקידי מחלקת הארגון ומחלקת העלייה בנושאי השקל, חומר תעמולה, סרטיפיקטים (שלא הגיעו) וחינוך, אך לא קידם את מעמדה וכוחה של הפדרציה. למחלקות הסוכנות היה חלק ביצירת מצב זה: מעולם לא נשלח שליח לעזור בארגון העבודה הציונית, לא הוקצו סרטיפיקטים, וארץ זו – כמו ארצות אסלאם אחרות – לא היתה בראש מעיניהם.

"מצבי כאן", הסביר המורה הארצישראלי ארבעה חודשים לאחר בואו, "והדי עבודתי מחייבים אותי יותר ויותר לבקש פתרונות יסודיים לכל הבעיות של העבודה הציונית."<sup>29</sup> ירושלמי התכוון לעבר "תכנית לחידוש ארגונה של ההסתדרות הציונית, לחידוש כל עבודותיה, לרשום את כל הציונים בפנקס, לשכור דירה לפדרציה ולרכז בה את המוסדות הציוניים..."<sup>30</sup> וכמו ביקש להצטרף על התערבותו בעניינים לא לו, כתב ירושלמי להנהלת קק"ל על המצב העגום של הפדרציה המקומית, והוסיף: "אין לי כל אפשרות לטפל בענייני הפדרציה הציונית המקומית משום שכל זמני תפוס על ידי עבודתי התרבותית ועל ידי עבודתי בקק"ל."<sup>31</sup> רק בלית ברירה, עקב משבר הספר הלבן של שנת 1939 – כך טען ירושלמי – הוא נחלץ לטיפול בנושא: "יש לי בעניין זה תכנית חדשה ומעשית שכבר התחלתי בהגשמתה, אלא שדרושה לי עזרה פעילה ורחבה... יש לארגן את הנוער ואת כל היהדות התוניסאית לפעולה תרבותית כזו ונוכל להמשיך כאן בכל העבודות הציוניות באין מפריע..."<sup>32</sup> העברת מוקד הפעילות ממשד הפדרציה אל מסגרת אגודה תרבותית היתה מעמדה את ירושלמי במוקד הפעילות הציונית במקום גוראה שלכך הוא שאף.

כיצד ניתן להסביר את הרצון והגחישות של ירושלמי לקבל שליחות רחבה בגומרה

תפקיד המורה ותפקיד פקיד קק"ל, הכפוף להוראותיו הקפדניות של פנשה, היה צרי מידות עבודה. הוא היה ציוני ברמיזה אבריו וחזרו ביטחון ביכולתו לבצע דבר בקנה מידה גדול, דבר שיהיה "שליחות חייו", בכל גולת צפון אפריקה. לכן הוא נאבק – ממש כך – לקבל שליחות, והצלחתו היחסית בעבודתו רק חיזקה בו את התחושה שהוא היה יכול לפעול בצורה נמרצת יותר. חסר לו רק העניין הפורמלי: הסמכות שיכול היה לקבל רק מפישר ומהנהלת הקרן הקיימת.

#### 4. היחסים עם פישר והפסקת השליחות

בחודש פברואר 1940, שלושה עשר חודשים לאחר שהחל ירושלמי את שליחותו בתוניסיה בתפקיד בקק"ל, הוא נאלץ להפסיק את עבודתו. עד לאותה עת ניתן לזקוף לזכותו הישגים

28 על בלחסן ראה דברים שכתב בנו מ' בלחסן, ר' שמעון בלחסן: שרטוט דמותו של אבי ומורי, ניר ציון תשל"ח.

29 אצ"מ KKL5, קופסה 1075, 26 במרס 1939.

30 שם.

31 שם, 3 ביולי 1937.

32 שם.



בתחום החינוך העברי והכנת תשתית עבודה בקק"ל, פיתוח קשרים אישיים עם ודמויות המרכזיות בציונות התוניסאית (גם אם הגיע אתן לידי עימות), תרומה מסוימת לפרוציה הציונית המקומית, פעילות עיתונאית ענפה וקשרים עם מוסדות בארץ. בתנאים המיוחדים של יחדות תוניסיה ולאור המצב הבינלאומי קשה שלא להעריך הישגים אלו. לכן מתמיהה דרישתו של פישר להפסיק את החוזה עם ירושלמי, קל וחומר לאחר שהוא בעצמו שיבח את עבודתו.

ראשית השינוי ביחס של פישר אל ירושלמי היה באוקטובר 1939. באופן פורמלי נימק פישר את הפסקת השליחות בהחלטת הקהילה היהודית להפסיק את ההתקשרות עם ירושלמי. באופן מעשי היו לכך שתי סיבות מרכזיות אחרות: האחת, מעורבותו ההולכת וגוברת של ירושלמי בנושאים ציטניים כלליים, ולא רק בפעילות הקק"ל; האחרת, החשש של פישר לאבד את ההשפעה בתוניסיה. ביטוי לחשש זה היה במערכת היחסים שבין פישר לבין ירושלמי סביב השליטה בסדר הקרן הקיימת.<sup>33</sup> מכאן ועד תום החוזה עם קק"ל שלחו ירושלמי ופישר מכתבים בתדירות גבוהה להנהלת קק"ל וגיבבו תלי תלים של טיעונים והאשמות. לחצו של פישר היה חזק מדי, ובפברואר 1940 נפסק החוזה של ירושלמי עם קק"ל. ירושלמי נשאר בתוניסיה.<sup>34</sup>

החשש  
לירושלמי  
לפישר

לפישר  
לירושלמי

מה הגיע את ירושלמי להישאר בתוניסיה למרות היחס הקשה שזכה לו מצד פישר ואחרים? הדבר מתמיה כפליים, כיוון שכבר הוסכם לשלם לו את הוצאות הדרך והיה לו אישור מטעם השלטונות הצרפתיים לצאת מתוניסיה.<sup>35</sup> ייתכן כי חשש מפני חוסר התעסוקה שהיה בארץ ישראל באשית המלחמה (בין היתר לעו"ד ומורים) ועלול היה להשאירו ללא פרנסה. הסבר אחר עולה מתוך דבריו הבאים, שנכתבו להנהלת הקק"ל מיד לאחר...  
פרץ המלחמה.

ללא פרנסה.

הדבר הכי פשוט והכי טבעי שאדם כמוני צריך לעשות במצבי – הוא לשוב אל ארצו ואל משפחתו ולשבת – ואולי גם להלחם – בתוך עמי. אולם מה יצר לי להפקיר כאן בתוניס להרס ולאבדן כמה מפעלים ותכניות שאך זה עתה גמרתי להניח את יסודותם. שנתי הראשונה לשבתי בתוניסיה היתה בעצם רק הכנה לפעולות הגדולות שאמרתי לפתח עם בוא השנה החדשה; קשרתי קשרים אישיים בזה אחר זה עם כל החברים הפעילים של ארגוני הנוער, למדתי וחקרתי את ענפי העבודה

33 בעניין זה ראה מאמרי "המחלקה הצרפתית של הקק"ל ומעורבותה בפעילות הציונית בצפון אפריקה בשנות העשרים והשלושים", העתידי לראות אור בקרוב בקובץ מטעם הקק"ל.  
34 טרם הספיק פישר לכתוב להנהלת קק"ל על הפסקת עבודתו של ירושלמי, כבר עשה דרכו מכתב אל ירושלמי בו הוא מתבקש להישאר שנה נוספת בשליחות הקרן. המכתב נשלח אליו ב-22 באוקטובר 1939. עורך הדין ירושלמי, שזה עתה סיים לימודיו, ניסה להיאחז בציפורניו במסמך זה, אך ללא הועיל.  
35 צילום אישור זה נמצא ברשותי; המקור ברשות המשפחה. חשוב לציין כי בהתאם לאישור זה, שהוצא ב-29 באוקטובר 1939, יכול היה ירושלמי לעזוב את תוניסיה בין ה-30 באוקטובר 1939 לבין ה-6 בנובמבר 1939 (התאריך שבו כתב ירושלמי את המכתב לקק"ל).

של הקק"ל ואת דרכי הרחבתם, והעיקר – סדרתי ובססתי את עמדותי בתורת מורה ראשי ואת הצד החוקי של שבתי בתוניסיה.<sup>36</sup>

בוודטואויות רבה הצליח ירושלמי ליצור את הרושם כאילו לא די היה בשנה אחת כדי להעמיק את הישגיו המעטים. ולדבריו, הכול היה משתק אלמלא היה הוא שם בשנה האחרונה, וכי כעת כל הבעיה היא רק עניין של חוסר זמן. המלחמה העולמית, שאך פרצה, עלולה אולי להרתיק לזמן מה את התוצאות של עבודות הכנה אלו, אך לא תוכל לבטל ולהחריב עבודות אלו. להפך, המלחמה שפרצה יצרה בעיות חדשות המצריכות עוד יותר נוכחות של ציוני ארצישראלי אחראי במקום זה.<sup>37</sup>

קשה לכם את תקופת שליחותו הראשונה של ירושלמי מבלי להתייחס למצב של משפחתו בארץ. לאשתו חנה היתה חנות מכולת ליד ביתם, שממנה התפרנסה המשפחה; מקור הכנסה נוסף היה תשלומים חודשיים מהקק"ל על חשבון משכורתו של ירושלמי. על מצב המשפחה ניתן ללמוד היטב ממכתב ששלחה אהובה, הבת, למנחם אוסישקין, נשיא הקק"ל, ב-1 בינואר 1940. בת שמונה עשרה היתה אהובה כאשר הפנתה את קריאתה לנשיא הקרן: "...אולי אפשר לסדר שאבא יישאר בעבודה. אני חושבת שאם מכאן ישלחו למר פישר מכתב או הוא יסכים... או אולי אפשר לסדר לו כאן בירושלים בקרן קיימת איזו משרה קטנה".<sup>38</sup> והיא הוסיפה וביקשה "אני רוצה לעבוד...".<sup>39</sup> ימים ספורים לפני שאוסישקין קיבל את המכתב של אהובה, הגיע אליו מכתב מירושלמי שבו ביקש "...תדרוש ממר פישר באופן טלגרפי לבל יוסיף להגביר מיום ליום את-מבוכתי ואת מצוקתי הרוחנית והחומרית...".<sup>40</sup> הדמיון בין המכתבים והעיתוי יכולים להוליך למסקנה שדחתה כאן יד מכוונת.

התשובה למכתבים לא איחרה לבוא. בשמו של אוסישקין נכתב לבת כי "אנו מבינים יפה את המצב הקשה... לצערנו, אין לנו כל אפשרות לבוא לעזרתכן... ומה שגוגע לעבודה... תבינו שאצלנו אין שום אפשרות...".<sup>41</sup> ובלשון תקיפה ביותר הם מסבירים לירושלמי שהלשכה הארצית בפריס ממתה עליו ועל ענייני קק"ל בתוניסיה, ועליו לציית להוראות פישר. מבחינתם, ההתקשרות עם ירושלמי הסתיימה. לפישר נשלח העתק המכתב, בצירוף הערה כי מכתבו של ירושלמי לאוסישקין "עשה רושם רוחה ביותר". ב-16 במאי 1940 שאלה הנהלת הקק"ל את פישר בתמיהה רבה: "האם יודע אתה מה הוא עוד עושה שם?".

36 אצ"מ KKL5, קופסה 1075, מירושלמי להנהלת הקק"ל, 6 בספטמבר 1939.

37 שם.

38 בקשת "משרה קטנה" בארץ מוכיחה את ההנחה שהעליתי בדבר חוסר תעסוקה בארץ. בהמשך המכתב שואלת הבת: "...ולמה זה כעת יחזור הנה ריחיה כאן מחוסר עבודה...".

39 שם.

40 שם, ירושלמי לאוסישקין, 11 בדצמבר 1939. המכתב נשלח ב-11 בדצמבר 1939, ותשובת אוסישקין נשלחה ב-2 בינואר 1940.

41 שם, מי האזרחי לאהובה ירושלמי, 5 בינואר 1940.

ג. "האיש במקום שאין איש" (מרס 1940-מאי 1943)

1. משא ומתן עם ד"ר ליאו לאוטרבך

בודד לעצמו, חייב היה ירושלמי לנצל את התשתית שהחל בהכנתה. הוא לא התמהמה וכבר בסוף מרס 1940 פנה לקרן היסוד והציע להם להיות נציגם הקבוע בתוניסיה. הם השיבו לו בנימוס כי שטת העבודה בקרן שונה מזו של הקרן הקיימת: הם נוהגים לערוך פעם בשנה מגבית במשך כמה שבועות, באמצעות שליח אחד: הם אינם מעת ייגים במשרד קבוע או נציג קבוע.<sup>42</sup>

חודש לאחר מכן, בטרם קיבל תשובה מקרן היסוד, פנה ירושלמי לד"ר ליאו לאוטרבך, מנהל מחלקת הארגון של הסוכנות. במכתבו ניתח ירושלמי את בעיות הפדרציה הציונית בתוניסיה בדרך הבאה: לדבריו, תוניסיה היא אחד המקומות הבולטים שרוב האוכלוסייה נהתה אחרי הרביוניסטים, השולטים באמצעי התקשורת. בפדרציה לא יכולים היו הרביוניסטים לשבת ולעזור בניהול ענייני הציונות. בגלל אישיותו החלשה, נתון שמעון בלחסן, סגן נשיא הפדרציה הציונית ("...איש יקר מאוד וציוני נלהב וגם נאמן ברוחו להסתדרות הציונית...") להשפעת הרביוניסטים. מצב זה גרם לאדישות בכל שאר הגופים הפוליטיים הציוניים, כמו "גדוד הקק"ל", תלמידי המורה מירושלים וכן הציונים הרשמיים. את מכתבו סיים ירושלמי בהצעה להיות בא כוח של מחלקת הארגון בתוניסיה: "יש לי כבר כאן בתוניס משרד ציוני קטן, מצויד במכונת כתיבה ומסודר בטעם... ובקרוב אפתח אצלי גם את הספרייה העברית הראשונה בתוניסיה".<sup>43</sup> ירושלמי ביקש להיות "קומיסר לארגון הפדרציה ופעולותיה...". לאחר מכן עבר ירושלמי להצעות מעשיות: פעולה בקרב הנוער, שינוי מבנה הפדרציה, פתיחת משרד לפדרציה וסידור מעמדה החוקי.

מכתבו של ירושלמי כתוב בטוב טעם וניתוחו מוכיח הבנה פוליטית. זוהי פנייה ישירה וחד-משמעית, המובנת לאור מצבו הכספי הקשה של הפונה, העובדה שידע כי לא יוכל לחזור לארץ בקרוב בגלל שיבוש הדרכים של המלחמה והרצון להוכיח לפישר שלמרות הכול הוא יזכה בשליחות.

לאוטרבך לא מיהר להשיב, ובינתיים פנה לגורמים שונים ואסף מידע על ירושלמי. הוא גילה אהדתמה לירושלמי, מהולה בחשדנות. לאוטרבך ביקש ממנו להשתלב במסגרות הקיימות, שכן "...במצב הקיים עלינו לשמור על המסגרות הארגוניות שלנו, לא לפגוע בהן ולחזק את סמכותן וכושר פעולתן".<sup>44</sup> אלה דברים כלליים מאוד ולא מחייבים, ובוודאי לא חוזיים.

הקשר עם לאוטרבך התנהל בעצלתיים. גפילתה של צרפת והקמת ממשלת וישי,

42 מכתבו של ירושלמי לא נשמר, אך נשמר מכתב התשובה אליו - ראה אצ"מ KH4/B קופסה 35,

הנהלת קה"י אל ירושלמי, 22.4.1940.

43 אצ"מ S5-492, ירושלמי אל לאוטרבך, 5.4.1940.

44 שם, לאוטרבך אל ירושלמי, 30.12.1940.

הנהלת קה"י אל ירושלמי, 22.4.1940.

ההסתבכות האיטלקית בלוב והמלחמה במדבר המערבי, כל אלה עיכבו את מכתב התשובה של לאוטרבך לירושלמי. ההתכתבות ביניהם חודשה לקראת סוף שנת 1941, ושתיקתו המאולצת של לאוטרבך לבטח גרמה אכזבה לירושלמי. עם חידוש הקשר, לא הזכיר ירושלמי ללאוטרבך את דעיונותיו בקשר לחידוש ארגון הפדרציה הציונית המקומית: הוא סיפר דק על ענייני חינוך שבהם עסק בצודה אינטנסיבית. בין שנפגע מיחסו החשדני קמעה של לאוטרבך, ובין שניסה לבחון מחדש את הדופק, היה ברור לירושלמי כי לא יזכה בשלב זה בשליחות המיוחלת.

## 2. משא ומתן עם ד"ר ליכטהיים

קשיי התקשורת שעדמה המלחמה הביאו להקמת משד של הסוכנות היהודית בוינבה, שבדאשו עמד ד"ר דיכארד ליכטהיים, וטיפול בקשר עם ארגונים יהודים באירופה. בסוף אוגוסט 1941 פנה ירושלמי למשד זה וביקש לתווך בינו לבין משפחתו, וכן בינו לבין גופים ציוניים אחרים בארץ. ירושלמי סיפר לליכטהיים על בלחסן ועל מצב הפעילות הציונית, ואף על יחסו עם לאוטרבך, וביקש, לסיום, לוחות קק"ל בצדפתית ובעברית לשם הפצה. בתמימות ובאהדה ביקש ליכטהיים כל מידע אפשרי על מצב הפעילות הציונית וכן על קשריו עם לאוטרבך, והבטיח כל עודה אפשרית.<sup>45</sup>

הניסיון של עשדים חודשי עבודה ומאבק הטביעו את חותמם על ירושלמי והוא היה זהיר בצעדיו. ליכטהיים ביקש מלאוטרבך לשלוח שקלים ולוחות קק"ל לירושלמי.<sup>46</sup> לאוטרבך נענה, והציע לירושלמי לארגן ועדה קטנה שתהיה אחראית לכספי קק"ל. זו בדיוק ההתחלה שירושלמי היה זקוק לה – יחס אהוד וסמכות. להנהלת קק"ל הציע

ליכטהיים: "יש מקום לעודד אותו ולומר לו באיזה אופן הוא חייב לפעול במשך...". יחס החיובי אל ירושלמי שני הסבדים, הקשורים ישירות זה לזה. המלחמה הקשתה מאוד על שליחות שליחים וקיום קשר הדוק עם הארגונים הציוניים המקומיים, שהיו מתוך לחוק. עם ירושלמי קל יותר היה להתכתב, בהיותו אדם פרטי ונתין בריטי. יתרה מזו, הישגיו של ירושלמי בשדה החינוך הרשימה את הגורמים השונים שאליהם היה קשור. הוא פיתח מעמד של "האיש במקום שאין איש". ירושלמי הבין זאת, וניסה לנצל את המצב לצורך קבלת השליחות.

כמו בדרכה יוגנית, בחודש מרס 1942 ביקר יוסף פישר במשד של ליכטהיים בוינבה. פישר עמד בקשר עם תוניסיה וחש שירושלמי עדיין תוסס. הוא החליט להתערב כאשר הסתבר לו, עקב דיווחים של ליכטהיים, שירושלמי החל לפעול כנציג קק"ל מ-15 בנובמבר 1941. לאחר הביקור של פישר אצל ליכטהיים, הופסקה ההתכתבות עם ירושלמי. ירושלמי חש שמשחו התרחש – בלחסן קיבל בצודה סדידה מכתבים מליכטהיים ולאוטרבך,

45 אצ"מ 32-122, ליכטהיים לירושלמי, 16.8.1941.

46 שם, ליכטהיים ללאוטרבך, 8.9.1941.

47 שם, ליכטהיים אל ירושלמי, 25.9.1941.

והוא לא קיבל. באפריל 1942 הבין ירושלמי בדיוק מה קרה, והוא מתח בחריפות בפני ליכטהיים על שינוי היחס ועל ניפוץ התקוות שתלה בו, ללא הועיל. ליכטהיים הסביר ללאוטדבך: "אינני סבור שיש טעם שתשיב על מכתב זה, המגלה דק שהוא כועס על הסידור החדש בעניין העבודה הציונית בתוניס".<sup>48</sup> לאוטדבך כנראה עדיין חש אהדה לירושלמי, ולכן שב והסביר לו את עקרונות עבודת מחלקתו: שמירה על מסגרות קיימות וטיפוחן, וכן "פעולת התנדבות של עסקנים ציוניים המוכנים מתוך רצון טוב והבנה לצורכי התנועה לתת מזמנם ומיזמתם".<sup>49</sup> לאוטדבך סיים בקריאה לירושלמי להתאים את עצמו למסגרות הקיימות, לא לכפות את עצמו ולא לשאוף לשינוי כה רדסטי בשעה שהמצב כה לא ברור. עד שהגיע מכתבו של לאוטדבך אל ירושלמי פלשו הגרמנים לתוניסיה, ובמשך שישה חודשים לא היה כל קשר בין ארץ ישראל לבין תוניסיה. לאתר הכיבוש הגרמני תידש ירושלמי את הצעותיו, אך הפעם התמונה היתה שונה לגמרי.

### 3. פעילות בתחום החינוך

בעוד ירושלמי פועל ללא לאות לקבלת שליחות של אחד מהמוסדות הלאומיים, הוא המשיך לבסס את עבודתו החינוכית, והגיע בה להישגים חשובים ביותר בתקופה זו. כתוצאה מהחלטת חוקי וישי על יהודי תוניסיה בחודש יוני 1940 נפגעה גם מערכת החינוך היהודי.<sup>50</sup> שיעוריו של ירושלמי נמשכו, אך המתכונת שונתה. ירושלמי הסביר: "...משהוכרזה המלחמה על ידי היטלר נסעו כאן כל בתי הספר ובתוכם גם שיעורי היום ושיעורי הערב לעבדית, אך תלמידי מוסיפים לבוא אלי בכל ערב (וגם בשעות הנוקד) לביתי הפרטי, וכאן אני ממשיך לתת את שיעורי העבריים ואת הרצאותי על ארץ ישראל, תרבותה ואמונתה...".<sup>51</sup> מספר תלמידיו גדל, שכן יהודים רבים שנפלטו ממוסדות החינוך תפשו להם מסגרת להמשך הלימודים.<sup>52</sup> בעיות הארגון החדשות והגידול במספר התלמידים חייבו את ירושלמי להמשיך ולהכשיר מורים ומרדכיכים. גבי מזל פיתוסי (היום בלור) סיפרה כי כשנה לאחר בואו של ירושלמי לתוניסיה הכינה אותו, וזמן קצר לאחר שהחלה לומדת אצלו כבר הפכה למרדכיכת. בסוף 1942 היו תשעה מרדכיכים לצדו של ירושלמי. לכך יש חשיבות רבה: היה זה מיסוד של מערכת חינוך, שבראשה עמד ירושלמי כמנהל שיעורי הערב ומתחתיו פעלו מרדכיכים. זאת ועוד, דומני שזו היתה הפעם הראשונה שהוכשרו יהודים בני המקום לשמש מורים בקהילה ואף שולם להם שכר סמלי.<sup>53</sup> זהו לבטח הישג לא מבוטל של ירושלמי, שטען מתחילת השליחות

התלמידים  
היהודים  
המשיכו  
ללמוד  
בבתי  
הספר  
העבריים  
ועם  
הרצאות  
על  
ארץ  
ישראל  
תרבותה  
ואמונתה

48 שם, ליכטהיים אל הנהלת קק"ל, 6.1.1914.  
49 אצ"מ S5-795, לאוטדבך אל ירושלמי, 27.8.1942.  
50 על חוקי וישי בתוניסיה ותקופה זו ראה אביטבול; לסקר.  
51 אצ"מ A230/131, ירושלמי לבע"ע, 20.6.1940.  
52 אין לנו ידיעות מסודרות ומהימנות על מספר תלמידיו של ירושלמי בכל שנה ושנה. לפי עדותו, בסוף 1940 היו חמש מאות תלמידים. מהעדויות השונות בעל פה עולה כי המספר מוגזם ויש להעמידו בתקופת השיא על כמאתיים תלמידים – מספר מכובד כשלעצמו.  
53 הרבר ודאי לגבי הגבי עלון ומר אברהמי. לא ברור האם גם שאר המורים קיבלו שכר.



נתום ירושלמי ותלמידיו בתוניס. באדיבות יד טבנקין.

כי ברצונו ליצור את הצורך במורים. כיוון שבתקופת המלחמה לא ניתן היה להפיא מורים נוספים מארץ ישראל, הרי שהפתרון הטוב והנכון היה להכשיר מורים מקומיים. מיד לאחר שהשתלב ירושלמי במערכת החינוך היהודי במקום, הוא החל לבשתתף באופן קבוע "בשעה העברית" ברדיו תוניס לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, דבר שעזר לפרסום שמו ויוקרתו בציבור. ירושלמי הציע שינויים בתכנית: במקום "מומנטים ופיוטים דתיים בנגינה המזרחית המקובלת", השמעת שירים "מודרניים וארצישראלים"<sup>54</sup> שבוצעו על ידי המקהלה של חי"מ ("חברת ישראלים משחקים").<sup>55</sup> ירושלמי נהג ללוות כל אירוע וחג בנגנו בקתצרטיונה קטנה, דבר שגרם להתלהבות השומעים. הוא גם הקים מקהלה בהשתתפות תלמידי שיעורי הערב שלו, בנים ובנות. לא ירועים לנו פרטים על הרכב המקהלה ועל דרך עבודתה, אך ידוע שהיתה בה תחלופה של משתתפים, וכן שהיא נטלה חלק בכל האירועים החשובים שהתקיימו בקהילה. חשוב להדגיש כי שירה היא אחד האמצעים הטובים ללמוד שפה, ולירושלמי היתה היכולת לנצל זאת היטב, בניגוד למורים שקדמו לו.

לצורך עבודתו החינוכית והתרבותית היה על ירושלמי לפתח קשרים עם הארץ. הוא פנה לד"ר ישראל רזנפלד, מייסד הברית העברית העולמית.<sup>56</sup> באמצעות הבע"ע יכול

54 ירושלמי, התנועה.

55 אגודה ציונית שפעלה בתוניסיה משלהי שנות השלושים והדגישה את הפעילות התרבותית, כמו תאטרון ושירה, כמרכיב עיקרי בפעולתה.

56 לא נשתמחו מכתבים רבים של ירושלמי לבע"ע בתקופה זו, אך יש פרסומים שלו בביטאון הבע"ע, עם וספר. קשרים אלה יצרו קשר הדוק בין המוסדות בארץ לבין ארגונים ואנשים פרטיים בתוניסיה. כאשר עלתה תוניסיה על בימת הפעילות הציונית, בשלהי מלחמת העולם השנייה, היוו קשרים אלה מקור לא אכזב לפעילותם של הגורמים השונים.

היה ירושלמי לפרסם בארץ ובעולם את מצב התנועה העברית בתוניס, וכן לקבל חומר, ספרי לימוד וקריאה וציתונים שונים. קשה לייחס את כל הקשרים של תוניסיה עם בע"ע לירושלמי, אך מנהל הבע"ע ראה בו את "ראש הסניף" של בע"ע בתוניסיה, וככזה הוא הפנה אליו את כל הכותבים מתוניסיה, במגמה לרכז את העבודה.

מלבד שיעורי הערב הקים ירושלמי "כתה מיוחדת לבני מצווה".<sup>57</sup> יהודים מתבוללים נהגו לשכור רבנים כאשר הגיעו ילדיהם לגיל מצווה לצורך לימוד והכנת חגיגת בר-המצווה. "מטרת הכתה החדשה לברי מצווה אלה", הסביר ירושלמי, "תהיה לתת להם הכנה ותרבות עברית יותר רצינית ויסודית וגם להכין את החגיגות המשפחתיות הנ"ל בצורה יותר לאומית, במקום מוסיקה ושירים לועזיים ישירו וינגנו מנגינות ושירים עבריים ארצישראליים...".<sup>58</sup> הקמת הכיתה ואופייה הארצישראלי נועדו, ככל הנראה, גם להרחיב את בסיס קיומו הכלכלי של ירושלמי. לא ברור עד כמה הצליח ירושלמי בעניין זה, שכן כיתה מסוג זה היתה עלולה לפגוע במקור הכנסה של תלמידי חכמים, וכך ליצור מקור התנגדות חזק מאוד.

בסוף 1942 חיבר ירושלמי ספר ללימוד השפה העברית, "שפת ישראל". הספר נכתב יחד עם מאיר חכים, ששימש מנהל בבית הספר של כ"ח בתוניס, ופורסם על ידי ועד החינוך של הקהילה. בספר שלושה חלקים: החלק הראשון עוסק בהיגוי הנכון; החלק השני – ביסודות השיתוף ושימוש הלשון; והאחרון הוא "הברכות היותר חשובות לבר-מצווה". בספר גם חרגים צרפתי מקביל של כל החלק העברי, וזה הפך אותו לספר שימושי הן בקרב יודעי השפה העברית והן בקרב החוגים היהודיים שלמדו בבתי ספר צרפתיים. לפרסום הספר, המלמד על מחסור בספרי לימוד, היו גם מטרת נוספות. קיימת בכך גם ניסיון ליצור אחרות בשיטת הלימוד. ועוד, ספר יכול להגיע למקומות שירושלמי לא היה יכול להגיע אליהם. שלישית, מפעל כתיבת הספר היה משותף גם לתלמידותיו של ירושלמי, שכן הן העתיקו חלקים ממנו, ציירו אותיות וניקדו את הספר. ורביעית, העבודה המשותפת לחיבור הספר יחד עם מאיר חכים היתה יכולה לאפשר לירושלמי לחדור גם למסגרות החינוך של האליאנס ולהשיג לגיטימציה רחבה יותר בציבור היהודי. כשלושה שבועות לפני כניסת הגרמנים לתוניסיה, ב-25 באוקטובר 1942, נערכה מסיבה גדולה של תלמידי שיעורי הערב, בנוכחות ראשי הקהילה היהודית וחברי גרוד הקק"ל. המסיבה ביטאה את ההצלחה שהיתה לירושלמי בתקופה זו. לאחר שירה בציבור בעברית וצרפתית, נאם ירושלמי על דמותו של ר' עקיבא. הוא הרחיב ופיתח את הנושא, וקרא לנוער ולמבוגרים כאחד ללמוד מדמותו. מדברים שנשא יצחק (לולו) ברמי באותו מעמד, חבר הגרוד ומורה בשיעורי הערב,<sup>59</sup> ניתן ללמוד כי בתקופה זו היו לירושלמי

57 ראה לעיל, הערה 54, עמ' 45.

58 שם.

59 הנאום נכתב על גבי שישה עמודים שמתוכם נשמרו רק ארבעה (תסריט עמודים 4 ו-6). הנאום נמסר לי באדיבותו של ד"ר יצחק אברהמי, ועל כך תודתי לו. כדאי לשים לב שהנאום נישא במעמד מיוחד מאוד, שבו היה נהוג להרעיף שבחים, אבל דומני שאין מקום להטיל ספק בפרטים העובדתיים המובאים בנאום.

החלק השני – ביסודות השיתוף ושימוש הלשון

החלק השני – ביסודות השיתוף ושימוש הלשון

כמאתיים תלמידים, תשעה מדריכים ואחת עשרה כיתות לימוד. מדברי ברמי עולה גם כי ירושלמי הקים את "ועד הלימודים העבריים", שבראשו עמד. הוועד התכנס פעם בשבוע לדרך במצב הלימודים העבריים. נתונים אלה מלמדים על מיסוד נוסף של מערכת החינוך העברי בתוניסיה: ראשית, ועד החינוך של הקהילה, שבראשו עמד גסטון כהן; לאחר מכן "ועד הלימודים העבריים", ומתחתיו מערכת שיעורי הערב לעברית, שירושלמי ניהל בעזרת המורים והמדריכים.

קדם למסיבה זו מבחן לתלמידי שיעורי הערב.<sup>60</sup> למבחן, שנערך ב־12 באוקטובר 1942, נרשמו 115 תלמידים – מאה ניגשו, שמונים ושישה עברו בהצלחה. ירושלמי גם יסד ספרייה עברית, שהכילה כמאה ספרים בנושאים שונים, ולדעת ברמי הדבר הוכיח את הקשר האמיץ בין תוניסיה לבין ארץ ישראל ואת העניין שגילה היישוב בארץ בתוניסיה. מערכת החינוך דורגה באופן מקצועי לשלוש רמות: חמש כיתות לשנה ראשונה, שלוש כיתות לשנה שנייה, וכיתה אחת לשנה שלישית, שהיתה מיועדת לתלמידים חונכים.<sup>61</sup> בחלוקה זו הובאו בחשבון נתונים פרגוגיים שונים, והוקמו כיתות הומוגניות במידת האפשר. כמד כן ציין ברמי כי נפתחו כיתות מחוץ לתונים במספר ערים. אין לנו עדויות על פעילותו של ירושלמי מחוץ לעיר הברדה; ייתכן שכאן הכוונה לתלמידים של ירושלמי שכאו מערים שונות, למדו עברית בתונים וחזרו למקומותיהם; או למורים, תלמידי ירושלמי, שהקהילה שלחה לערים שונות.

הצלחות אלו בתחום החינוך היו מקור עידוד ונחמה לירושלמי, כמו גם משענת חזקה:

בהיעדר התייחסות רצינית של המוסדות הלאומיים לנוכחותו בתוניסיה, הוא פתח אמצעי

פעולה חדש – ארגון תנועת נוער. הגרעין לתנועה היה אמור לבוא מחברי ה"גדוד"

לירושלמי הנה חלק ממשי ביזמה ובהקמה של תנועת נוער שקראה לעצמה "צעירי ציון".<sup>62</sup>

השם ניתן על ידו בהשראת "אגודות צעירי ציון" שהקים בילדותו בניקולייב.

ירושלמי לא חסך מהתנועה הציונית ביקורת על הזנחת הטיפול ביהדות צפון אפריקה.

הוא טען כי לאחד שנופצו דעות קדומות לגבי יהדות זו, יש להגיע אליה בדרך הכי

בטוחה, הנראית ארוכה (בשעה זו) והיא תמיד הקצרה ביותר – דרך העבודה התרבותית.<sup>62</sup>

זו בדיוק הדרך שירושלמי נקט ובה הצליח. הוא המשיך להסביר: "...כעין כוס תנחומים

על הפסקת העבודה הציונית המדינית בארץ זו משמשת לצינוני תונים העבודה התרבותית

העברית, שהולכת ומתפתחת לפי תכניותיו והודאותיו של המורה הארצישראלי...".<sup>63</sup>

לא ברור, האם "כוס התנחומים" היתה ליהודי תוניסיה או לו.

60 ראה גם מדיעה בעיתון *Le Petit Matin* מ־26 בספטמבר 1942. עיתון זה יצא לאור על ידי שמעון זאנה כעיתון צרפתי, ובתקופת וישי אפשרו הצרפתים את הופעת העיתון בתנאי שידגיש את אופיו היהודי. צעירי גדוד הקרן הקיימת פרסמו כתבת בעיתון זה במדור מיוחד שהוקצה להם בשם "נוער".

61 יש איהתאמה מסוימת בין תשע כיתות הנמנות כאן לבין אחת עשרה שנימנו בראשית הנאום.

62 ירושלמי, *תנועה*, עמ' 43.

63 שם, עמ' 45.



**4. תקופת הכיבוש הגרמני (נובמבר 1942 - מאי 1943)**

הגרמנים כבשו את תוניסיה בתחילת נובמבר 1942 והובסו במאי 1943, שישה חודשים שהיו קשים מאוד ליהודי תוניסיה.<sup>64</sup> בתוניס הוקם ועד קהילה חדש שהחליף את הוועד הקודם, שלא היה מוכן לשתף פעולה עם הגרמנים. הקשרים של יהודי תוניסיה עם העולם החיצון נותקו, לרבות קשרי מכתבים; שני מוקדי הפעילות הציוניים הממשיים בתקופה זו היו "הגדרה" ונחום ירושלמי - במצב של בידוד מוחלט נוצר פתח לשיתוף פעולה פורה ביניהם.

אף שביית הספר שירושלמי לימד בו נסגרו, לא נפסקו שיעורי הערב,<sup>65</sup> אך מספר התלמידים פחת בצורה משמעותית עקב גיוס הצעירים לעבודות כפייה. הלימודים נמשכו בבית הקטן של ירושלמי או בבית הכנסת. ירושלמי עבד מדי ערב לגוד אצל אחד מתלמידיו כדי למנוע את נפילתו בידי הגרמנים, שכן הוא היה נתין בריטי, יליד דוסיה ואזרח פלשתינה.

בשנת 1950 כתב ירושלמי את ספרו "אלמנת הצורף של הביי", שבו תיאר את החיים תחת שלטון הגרמנים.<sup>66</sup> מרבית הפרטים האישיים בספר נכתבים וניתן לזהות את הדמויות האוטנטיות של המשתתפים. הספר, בעשרת פרקים, מתנהל בשני מישורי יחסים. האחד - יחסי המורה מירושלים, מר שילוני, עם אלמנת הצורף של הביי; והשני - יחסי "קציין", בנה של אלמנת הצורף, עם נילדה, זמרת מוכשרת ובת של רב. הסיפור מתחיל ביוני 1941, תחילת משטר וישי בתוניסיה, ומסתיים בדאשית 1946 כאשר ירושלמי כבר בארץ. תקופת השלטון הגרמני היתה תקופת השיא בפעילות של ירושלמי, ואך טבעי הוא כי הרחיב עליה את הרייבנד בספר זה (בפרקים ג-ז). מיד לאחר מכן החלה פרשת שיבתנו של ירושלמי לארץ דרך אלג'יר. ירושלמי דילג על קרוב לשנתיים של פעילות, בין סוף 1943 לסוף 1945, תקופה שהיתה קשה מאוד עבודו מבחינה אישית, כפי שיובהר בהמשך. נראה כי שיא הפעילות בתקופה זו היה הצגת המחזה העברי "בת יפתח" על ידי חברי ה"חוג לאמנות עברית", שאותו ייסד ירושלמי. בהצגה זו, שהיתה רבת משתתפים והוצגה במרתף בית הכנסת, השתתפו גם ראשי הציונות המקומית, וכיניהם הנשיא ויקטור קטן, שהיה על ערש דרוי, והיתה זו ככל הנראה הופעתו האחרונה בציבור.

מ  
ש  
ל  
מ  
נ  
ו  
ד  
י  
ר  
י  
ל  
י  
ו  
ל  
מ  
נ  
ו  
ד  
י  
ר  
י  
ל  
י  
ו  
ל  
מ  
נ  
ו  
ד  
י  
ר  
י  
ל  
י  
ו  
ל  
מ  
נ  
ו  
ד  
י  
ר  
י  
ל  
י  
ו  
ל

הנהגת יחסי

64 אביטובל; לסקר; אברהמי ענייני כספים; סעדון, עיצוב; סעדון, צעדי. תיאור אותנטי של התקופה משתקף בספרו האוטוביוגרפי של א' ממי, נציב המלח, תל אביב 1980, בפרק "המלחמה"; השל, זכרונותיו.

65 אצ"מ S6/1985, ירושלמי לבע"ע, 11.8.1943.

66 ירושלמי, אלמנת.

5. המפגש עם השליחים וביסוס העבודה החינוכית  
(מאי 1943-אוגוסט 1945)

א. השחרור והידוש הקשר

ב-7 במאי 1943 נערך ברחובות תוניס מצעד הניצחון של בנות הברית בתוניסיה. בצבאות הברית המזרחיים את צפון אפריקה היו חיילים יהודים וחיילים ארצישראלים. החיילים שעברו בתוניסיה ונפגשו עם יהודי המקום התקבלו בהתלהבות ובחמימות רבה. מבחינת יהודי תוניסיה היה המפגש עם החיילים היהודים והארצישראלים מרטיט ומרגש; היתה זו הוכחה לסלידריית היהודית בכל מקום ואחר. הופעת החיילים הארצישראלים במדים יצרה מציאות מוחשית של ארץ ישראל; לא עוד ארץ המשתקפת מבעד לחמונות בעיתונים אלא מציאות חיה.

במצב זה השתפר גם מצבו האישי של ירושלמי – הוא לא היה עוד בתוקת נרדף או נודד, ויכול היה לחדש את שיעורי הערב שלו בקהילה; הוא גם נפגש עם חיילים רבים. ב-15 במאי 1943 נפגש עם הרב מייגור לוי יצחק רבינוביץ מהארמיה השמינית של הצבא האמריקאי.<sup>67</sup> הוא בא אתו לבית הכנסת, הרב עבר לפני התיבה והתפילות שולבו בשירים ארצישראלים. לאחר מכן נשא הרב נאום בעברית בפני תלמידי ירושלמי, על המצב בארץ ישראל. ירושלמי נפגש גם עם הרב יעיש (Yaiss) מהצבא הצרפתי, [כן-עם סגן אפרים אלימלך אורבך (29 במאי 1943), שבילה עמו כמה שעות והתרשם עמוקות ממופעיו].<sup>68</sup>

כך הפך ביתו של ירושלמי ל"פינה ארצישראלית" לכל חייל יהודי שעבר בתוניס. כלומר, ירושלמי תרם לחיזוק הקשר בין תוניסיה לבין הארץ. ב"אלמנת הצהרן של הכפר" חזר ירושלמי על תיאור זה פעמים רבות:

משנאלה המדינה מעולם של הנאצים ושל הישאים כאחד, נשמה האוכלוסיה היהודית בתוניס לרווחה, ומיד חידשו בני הנוער העברי בעיר את פעולות החוג הדרסאטי, שנערכו ב"מעון הארצישראלי" במשנה-מרץ ובהתלהבות מוגברת. מפעם לפעם ביקרנו חיילים וקצינים עברים מארץ-ישראל, שהביאו עמם דרישת שלום חיה ומעודדת מן הארץ ולימדונו כמה שירים חדשים.<sup>69</sup>

בתחילת הקשר עם הארץ, היו המגע ההדוק של ירושלמי עם חיילים רבים מהארץ והצלחת פעילותו בתקופת הגרמנים עילות מספיקות לירושלמי לחדש את הקשר עם המוסדות הלאומיים בארץ ישראל. "נחוץ לנו כאן משרד ארצישראלי מנוהל על ידי נציג רשמי של הסוכנות היהודית, בו תרוכז כל העבודה והפעילות עבור ארץ ישראל.

67 דאה, לוי רבינוביץ, "פריסת שלום מיהדות תוניסיה", הגלגל, כרך א, גל' 4, ב' אלול תשי"ג, עמ' 14.

68 לימים פרופסור באוניברסיטה העברית ונשיא האקדמיה הלאומית למדעים. על יעיש לא מצאתי פרטים.

69 שם, עמ' 138.

אם אתם רוצים להחשיב אותי לעת עתה כנציגכם ולאמץ את משרדי כמשרד ארצישראלי זמני, הרי שברצוני לתמצת לכם להלן תכנית פעולה שניתן להתחיל להגשימה מיד לכשנקבל את אישורכם<sup>70</sup> – זו היתה הצעתו הברורה של ירושלמי לד"ר ליאו לאוטרבך, ראש מחלקת הארגון של הסוכנות היהודית. זמן קצר לאחר מכן פיתח ירושלמי את הצעתו, והציע להקים לאלתר משרד ארצישראלי תחת הנהלתו של שמעון בלחסן. ירושלמי העיר כי ניתן לשלוח מורה אחר מהארץ שיחליף אותו וכי לרשות מורה כזה יעמדו תלמידיו. אם תסרב הקהילה היהודית להצעה זו מסיבות תקציביות, הרי שהמשרד הארצישראלי המקומי – שילך ויגדל – יוכל לעזור לה בכך. ירושלמי רמז כאן כי הוא מבקש להשחרר לחלוטין מהוראה ולהחרכו בפעילות ציונית במשרד החדש שיוקם.<sup>71</sup> בחודש אוקטובר 1943 חזר ירושלמי על הצעתו לפעול כמזכירו של בלחסן ובכך למנוע שגיאות גסות רבות שנעשו ואשר פגעו ביוקרה הציונית בעיני ההמון היהודי.<sup>72</sup> בחקופה המתחילה עם השחרור היחה חוניסיה כר פורה לפעילות ציונית אינטנסיבית – לא עוד ציונות מילולית אלא ציונות מגשימה. ירושלמי כבר החל לפעול, ולא מצא כל הצדקה לכך שהוא יישאר מחוץ לתמונה אחרי חמש שנות פעילות במקום.

לאוטרבך השיב לירושלמי כי הוא מעריך מאוד את עבודתו בשדה החינוך העברי, שהוא ייסוד לחינוך יהודי לאומי.<sup>73</sup> באשר להצעתו בתחום הפעילות הציונית, הרי שבירושלים החלו בתכנית "בכיוון זה וכשתהיה רק האפשרות החיצונית לכך נפעיל את המכשירים שהתקנו". למה התכוון לאוטרבך ב"מכשירים"? כלום ביקש לרמוז על שליחים שיעשו את דרכם לעבר תוניסיה? לאוטרבך לא רחה את ירושלמי, אך ביקש ממנו לפעול במסגרות הקיימות, בעוד ירושלמי שאף בעקביות לשנות את המסגרות. למעשה, לאוטרבך לא סמך על ירושלמי. בפברואר 1943 קיבל לאוטרבך מכתב מקק"ל: "בדרך כלל עלינו לומר כי אין לנו אמון רב בנחום ירושלמי, ביכולתו הארגונית ובהשפעתו בקהילה. אך אפשר שבתנאים המיוחדים שנמצאה בה קהילת תוניס היה בזינת האיש במקום שאין איש".<sup>74</sup>

מיד לאחר המלחמה, כאשר החל תיאום בין מחלקות הסוכנות באשר לעבודה הציונית בתוניסיה, הועלתה גם בעיית היחס לירושלמי: "...ידוע לנו שהמצב שם הסתבך לרגל התפתחות הדברים בצעירי ציון", הסביר לאוטרבך לקק"ל; "ידענו גם על הסכסוכים בנוגע לכוח המכתב שהעתק ממנו העברתם לנו. לפיכך אנו סבורים שיש צורך לתאם את הפעולה ואת היחס של המוסדות השונים".<sup>75</sup> החיאום בין המוסדות וההתנגדות לתת

70 אצ"מ 55-795, ירושלמי אל הנהלת הסוכנות, 9.6.1943. המכתב נכתב ב-30 במאי 1943, אך לא הועבר לארץ מטעמי צנזורה.  
 71 שם, ירושלמי להנהלת הסוכנות, 24.6.1943.  
 72 שם, ירושלמי למחלקת הארגון, 11.10.1943.  
 73 שם, לאוטרבך אל ירושלמי. המכתב אינו רשמי, אלא טיוטה בעברית של מכתב שיש לתרגם לצרפתית – נראה שהמכתב נשלח רק ב-15 באוגוסט 1943.  
 74 אצ"מ KKL5, קופסה 1416, הנהלת קק"ל אל לאוטרבך, 16.2.1943.  
 75 אצ"מ 55-795, לאוטרבך אל האורחי, 17.12.1943 (הכוונה למכתב ירושלמי מ-5.11.1943 – ח"ס).

לירושלמי  
 לאוטרבך  
 ירושלמי  
 קק"ל

לירושלמי תפקיד של שליח, של פעיל ציוני רשמי מטעם המוסדות, שמים לאל כל תקווה של ירושלמי לקבל שליחות ולהגשים את משימת חייו. בחודש פברואר 1944 הציע לאוטרבך לשלוח לירושלמי הודעה לחזור לארץ מבלי לנמק דבר. אי דובקין, אז ראש מחלקת העלייה, הוסיף בכתב ידו על מכתבו של לאוטרבך: "הסברתי ללאוטרבך מה שידוע לנו על הנ"ל", כלומר על ירושלמי.<sup>76</sup> בעוד ירושלמי התכתב עם המוסדות הלאומיים בארץ, כבר עשו את דרכם לתוניסיה שליחים שהוכשרו על ידי הסוכנות, להעלות ארצה את יהודי תוניסיה.

ב. המפגש עם השליחים מארץ ישראל

אחר השינויים החשובים שחלו בתנועה הציונית בעקבות מלחמת העולם השנייה היה שינוי היחס של מוסדות התנועה ליהודי ארצות האסלאם;<sup>77</sup> כבר בתחילת 1942 התנהלו דיונים במוסדות התנועה הציונית על שינוי כזה. בסיכום דיונים אלה הוחלט על העלאת יהודי ארצות האסלאם לארץ, בהיותם המאגר האנושי הנגיש ביותר, ועל הכשרת שליחים בקורס מיוחד לקראת יציאתם לארצות האסלאם. שלושת השליחים שיועדו לתוניסיה היו: אי פרידמן, יי כהן ונפתלי ברגיורא.<sup>78</sup> מטרתם היתה ברורה: לעודד פעילות ציונית ולהביא לעלייה ארצה.

המפגש בין השליחים לבין ירושלמי היה קשה מאוד. השליחים ידעו על ירושלמי וככל הנראה הוזהרו שלא לקיים אֶתו פעילות, אולם הם ידעו אך מעט על פעילותה ומעשיו בתוניסיה. ירושלמי, שהופתע מאוד מבואם של השליחים, קיבל אותם בסבר פנים יפות. הוא נפגש אֶתם למחרת בואם לתוניסיה, שמע מהם על מטרת שלחנמם, והפגיש אותם עם עוזרו הקרוב, אדוארד הלל. בשלב זה היה ירושלמי האלף-היחידני.<sup>79</sup> שאליו הם יכלו לפנות ולבקש עזרה, והדבר מסביר את המפגש השקט בין ירושלמי לבין השליחים.

הקבוצה הראשונה והעיקרית שהשליחים באו אֶתה במגע ותוך הכנה מלאה היתה "צעירי ציון".<sup>79</sup> קבוצה זו התגבשה בקרב יוצאי ה"גדוד" ותלמידי ירושלמי, אך לירושלמי לא היו יחסים תקינים עם תנועה זו, וככל הנראה הוא הקים תנועה דומה בשם "עולי ציון".<sup>80</sup> השליחים היו אמורים להציע ליהודי תוניסיה את התפיסה האידיאולוגית הציונית שזכתה לכינוי "החלוץ האחד", כלומר הצעת עיקרי הציונות ללא כל ויכוח פוליטי ומפלגתי. אלא שעד מהרה התברר להם כי לא יוכלו להצליח במשימה זו, שכן בתוניסיה התקיימה פעילות ציונית מפלגתית ענפה: רביזיוניסטים, שהיו מחוץ להסתררות הציונית העולמית אך חזקים מאוד בתוניסיה; צעירי ציון, שהיו מקורבים לציונות הסוציאליסטית;

נכד אהרן

76 אצ"מ S6-1796, לאוטרבך אל דובקין, 11.2.1944.  
 77 סעדון, תיוה, עמ' 173-165; ויץ, עמ' 130-150; מאיר, עמ' 84-100.  
 78 בן חיים, עמ' 252-246; קסטל. אלה הם זיכרונות השליחים מתקופת פעילותם בתוניסיה וצפון אפריקה.  
 79 סעדון, צעירי ציון.

קבוצות דתיות; ועוד. אין פלא אפוא שהשליחים זנחו את רעיון "החלוץ האחיד" והציעו את מסגרת החיים בקיבוץ כמסגרת הגשמה בארץ ישראל. לרעיון זה נמצאה אוזן קשבת וזר פעולה נרחב בקרב "צעירי ציון".

אך ירושלמי לא ראה את חיי הקיבוץ כאידיאל היחיד והטוב ביותר, ולבטח חרה לו שכך הציגו זאת השליחים, קל וחומר כאשר הם פעלו בקרב קבוצה שהינה לו חלק בגיבושה. ירושלמי תקף ומתח ביקורת חריפה על המוסדות בארץ: "השתיקה שלכם היתה בין הגורמים לכך שחלק מתלמי נגרר אחרי פעילות ראוותנית".<sup>81</sup> ירושלמי הגדיר אותם כצעירים לא אחראים הפועלים כאופן לא חוקי, אך לא רייק בהצגת אופיה של תנועה זו, ולא בכדי: "צעירי ציון" רחו את ירושלמי, והטובים שבתלמידיו עטרו לתנועה זו.

המשך פעילותם של השליחים לווה בהתנגשות עם ירושלמי. השליחים הצליחו לסחוף אחריהם את הנוער ללא קושי. המסתוריות שבה פעלו, סיכון החיים שנטלו על עצמם, האופי הדרמטי של טקס ההשבעה ל"הגנה" על ספר תנ"ך ואקרה, ארגון ההכשרה, הניירות המרובה והרוח החלוצית הארצישראלית, היו ללא כל ספק יסודות שמשכו צעירים רבים. בתוך מסגרת חדשה זו, התובעת הגשמה מידית, לא היה לירושלמי מקום, לא משום שלא היה מסוגל לכך, אלא משום שהיה חסר את כל היסודות החדשים האלה וחסר סמכות ייצוגית. אם לימוד העברית היה פעולה ציונית מובהקת, קל וחומר הכשרה ועלייה לארץ, וירושלמי לא יכול היה לתת אלא את שיעורי העברית. תלמידים שלמדו עברית אצל ירושלמי ורבים אחרים, מצאו כעת כר פעולה נרחב אצל השליחים.

ירושלמי תקף ומתח ביקורת במכתביו על השליחים ומגמותיהם. לדבריו, השליחים שהגיעו היו נציגי מפא"י, ופעלו בשם תנועה זו תוך מודעות לכך שהם מרחיקים תלמידים משיעורי העברית שלו. הם גם גנבו ספרים מספרייתו, המשיך ירושלמי להתלונן.<sup>82</sup> חודש לאחר מכן הסביר ירושלמי כי המדריכים מהארץ טוענים ש"מי שאינו מתחייב ללכת לחיי קיבוץ אין לו זכות לעלות לארץ ישראל ואין לו צורך ללמוד עברית".<sup>83</sup>

השליחים לא חסכו האשמות מירושלמי, לרבות ההאשמה החמורה שהלשין עליהם בפני השלטונות הצרפתיים. מלבד הוויכוחים האישיים בין ירושלמי לשליחים, נראה כי היה ויכוח אידיאולוגי על דרך ההגשמה. יחס המוסדות הלאומיים לירושלמי מחד, ובואם של השליחים לתוניסיה מאידך, שמו לאל כל ניסיון של ירושלמי להשיג שליחות בתוניסיה. את שליחות חייו לא יכול היה להגשים, ושאלת שובו לארץ ישראל היתה רק שאלה של

f. Kofas ?

השליחים  
הגיעו  
לירושלם  
ב-1943

80 אצ"מ S5-795, ירושלמי למחלקת הארגון 11.10.1943.

81 שם, ירושלמי למחלקת הארגון, 11.10.1943.

82 אצ"מ A230/142b, ירושלמי לבע"ע, 23.7.1944.

83 אצ"מ A236/142b, ירושלמי לבע"ע 23.7.1944. וראה גם S5-795, 15.8.1944, ירושלמי ללאוטרבך ולד"ר בן שלום. מן הראוי להדגיש כי לאוטרבך העיר בכתב ידו על מכתבו של ירושלמי: "החלטנו לא לענות וביטלנו טיוטת מכתבנו". לא מצאתי את טיוטת המכתב, אך זה לבטח משקף את היחס אל ירושלמי בתקופה זו. מובן שהשליחים לא ייצגו את מפא"י, אלא היו חברי הקיבוץ המאוחד; ואילו בר גיורא היה מקיבוץ שדה אליהו של הפועל המזרחי. הוא לא ידע שהואשם בכך.

זמן. בנובמבר 1943 כתב ירושלמי: "החלטתי לחזור לארץ ישראל בקרוב באווירון, או בכל אמצע אחר".<sup>84</sup>

### ד. ביסוס הפעולה החינוכית וההכנות לשיבה הביתה

השנה וחצי שנותרו לירושלמי בתוניסיה, מאמצע 1944 ועד סוף 1945, תייבו אותו לפעולה בעלת אופי אחר. בראש ובראשונה הקים ירושלמי את "הברית העברית בתוניסיה" (להלן בע"ת), שהיא:

ארגון של צעירים שיעסקו רק בפעולה עברית תרבותית, מבלי להיכנס לשום סכסוכים פוליטיים... לפי תקנונו אין שום קשר אורגני בין ארגון זה לבין הברית העברית העולמית, כי כל קשר כזה עלול לגרום לנו סיבוכים בלתי נחוצים להשגת דשיונונו מאת השלטונות הצרפתיים. מצד שני אין לברית העברית בתוניסיה שום ציון ציוני פוליטי. לפי העצות שנתתם לי, השמטתי מן התקנון שלנו את הסעיפים המחייבים את חברי הברית העברית בתוניסיה לסייע לקק"ל, לשקל או לקרן היסוד.<sup>85</sup>

פחות מחודש לאחר מכן קיבלה אגודתו אישור לפעולה חוקית.<sup>86</sup> היה זה הישג בעל משמעות מהמעלה הראשונה, שכן השגת רישיון פעולה רשמי היתה כמעט בלתי אפשרית באותה תקופה. כל האגודות הציוניות החדשות שנוסדו לאחר המלחמה אימצו לעצמן שמות המוכחים שייכות לתנועה שאושרה בעבר ("צעירי אוהבי ציון" כשייכים לאגודת ציון). הדבר נתאפשר לירושלמי משום שהציג את סניף בע"ת כפעולה תרבותית צבילאית והשמיט מן התקנון כל פעילות ציונית. מאידך, פעולה זו שיקפה בדיוק את מצבו של ירושלמי – פעולה תרבותית בלבד, ואין לזלזל בדבר. "אין התקנון של הבע"ת", הסביר ירושלמי, "מחייב עבודה ציונית רשמית... אך מייסדי האגודה הזאת סבורים שעבודתם והצלחתם רק הן תאפשרנה את הגשמתה של הציונות".<sup>87</sup>

לבע"ת התמנה ועד מנהל ראשון שבראשו עמד הנשיא מר נחום ירושלמי, "מורה עברי מדופלקס". שני המינויים המעניינים הם דווקא של צמח כהן זרדי, שמונה לגזבר; והגב' פיטוסי, שנתקבלה כסתם "חברה". צמח כהן זרדי היה ממונה על הספרייה של ירושלמי מ-1942 ואילך; מאמצע 1944 מילא תפקיד של מזכיר הבע"ת, ולמעשה מילא את מקומו של ירושלמי. מינויה של הגב' פיטוסי נועד ככל הנראה למנוע ממנה, כמו

84 אצ"מ S6-1796, ירושלמי ללאוטרבך, 8 בנובמבר 1943.

85 אצ"מ A 230/142b, ירושלמי לבע"ע, 23.7.1944. אין להבין את הקמת הברית העברית בתוניסיה על רקע יכוח כל שהוא עם הבע"ע, אלא בעיקרו היה זה עניין טקטי מול השלטונות הצרפתיים בתוניסיה.

86 אישור מספר 972 מ'7 באוגוסט 1944 בשם: Société Culturelle Hébraïque.

87 ש.ס.

מאחרים, מלהיסחף ל"רוח החדשה". ירושלמי הדריך את המזכיר החדש וידידו לתפקיד זה. הוא לימד אותו עם אילו גופים בארץ להתקשר, ואף עזר לו לכתוב מכתבים. כאשר עזב את תוניסיה היה זה צמח כהן זרדי שהמשיך את מפעלו.

מפעל חשוב אחד היה הזמנת ספרים מארץ ישראל על ידי הנהלת הקהילה היהודית בסך 400,000 פרנק. היה זה סכום לא מבוטל. ירושלמי הכין רשימה של ספרים בנושאים שונים: קריאה וכתבי-יד, דקדוק, מתמטיקה, ספרות, היסטוריה, תנ"ך, תלמוד, גאוגרפיה וטבע, פסיקה וכימיה. בסוף אפריל 1945 שלחה מועצת הקהילה מכתב למנהל הבע"ת בו אישרה את הזמנת הספרים ואת הסידורים שעשה ירושלמי בנושא. קבלת הספרים היתה יכולה לבסס את לימוד השפה העברית בשיטה הארצישראלית (כפי שרצה ירושלמי), אך ירושלמי כבד עוב את תוניסיה, ואת ההישג האדיר – הסכום הנכבד שהחליטה הנהלת הקהילה להוציא ללימוד העברית, והפתרון היסודי למחסור בספרים – קצרו האחרים.

התחלות אלו נועדו לבסס את עבודה הבע"ת, אך לא הצליחו להרחיב את היקף פעילותה ולגרום לאיחוד זה, שנו רצתה הבע"ת כל כך. ירושלמי האמין כי יש בתנועה שלו פוטנציאל להיות לבע"ת של כל תוניסיה. אך כשם שהפדרציה הציונית המקומית לא הצליחה לרכז ולאחד סביבה את כל הפעולות הציוניות בכל דתבי תוניסיה, כן היה הדבר בלתי אפשרי לגבי הפצת העברית. כוחות רבים מדי משכו לכיוונים שונים ומנוגדים.

בשנת 1945 היה ירושלמי מוכן לשוב לארץ, ושובו הפך לשאלה של עיתוי בלבד. סיפור העלייה סופר בהרחבה ב"אלמנת הצורך של הבי"ת"<sup>88</sup> וכן בעיתונות בארץ.<sup>89</sup> ירושלמי עזב את תוניסיה באוגוסט 1945 לאלג'יר יחד עם רבים מתלמידיו, שעברו ל"צעירי ציון"<sup>90</sup> באלג'יר הם חיכו שלשה חודשים ובנו ראשון של חנוכה 1945 היו כולם בארץ.

בהגיעו לארץ לא שכח ירושלמי את ימי שהותו בתוניסיה. הוא עבד בין המוסדות השונים ודיווח להם על פעולתו. למעשה, היתה זו הפגישה הראשונה של מרבית האנשים עם אדם שלא תמיד ידעו כיצד להתייחס אליו; כאן העימות היה פנים אל פנים. ב"14 בינואר 1946 נפגש ירושלמי עם לאוטרבך. ירושלמי הסביר לו כי הרביוניסטים היוו כוח עיקרי בתוניסיה, וכי החלטתם לשקול את השקל הציוני (כלומר, לחזור להסתדרות הציונית העולמית לאחר שפרשו ממנה בקונגרס הציוני בשנת 1939) היתה מבטיחה להם שליטה בפדרציה הציונית (דבר שהיה נכון כעבור שנה). פעולת השליחים היתה הרסנית במובן זה שהזגישו את השייכות הפוליטית של עבודתם. רוב הפעילות הציונית היתה בערי השדה ולא בעיר הבירה (הערה מעניינת לאור העובדה שירושלמי פעל דק בעיר הבירה). "מר ירושלמי", נרשם בהמשך וזכרון הדברים ביניהם, "הציע או לשגר לארצות צפון אפריקה משלחת מיוחדת להפצת השקל, ולחזק את הארגון הציוני, או לייפות את כוחו שהוא ישגיח שם על הפצת השקל וככה ימלא את מקום השליח".<sup>90</sup>

88 פרקים ח-י.

89 הבוקר, 11 באוקטובר 1945.

90 אצ"מ, S5795, זכרון דברים, 14 בינואר 1946.



פ. ציור של ארץ ישראל

מטרתו של ירושלמי בעת השיחה עם לאוטרבך אינה ברורה, אך ברור שאם היתה מוצעת לו שליחות בלשהי הוא לא היה דוחה אותה. אלא שלאטרבך הביע את ספקותיו אם מר ירושלמי הוא האישיות המתאימה לתפקיד זה.<sup>91</sup>

### ה. סיכום והערכה

לזכותו של ירושלמי יש לזקוף הישגים מרשימים בחינוך העברי בתוניסיה. איש לא פקפק בהשגות הרחבה, בכישרונותיו הפדגוגיים וביכולתו הארגונית, והיה די בנתונים אלה כדי לאפשר לו הישגים נכבדים. הוא יסד את "הברית העברית בתוניסיה", השיג לברית אישור פעולה רשמי מהשלטונות, קבע דרכי פעולה, מינה ועדי פעולה ויצר קשר הדוק בין הברית העברית בתוניס לבין הברית העברית העולמית. הוא התאמץ לקשור את מוסדות החינוך העבריים שבגולה הצפון אפריקאית לרשת של מוסדות החינוך הארצישראלים, לא רק בקשר תרבותי גרידא, אלא גם בקשר ארגוני ואדמיניסטרטיבי קבוע ומאושר מטעם השלטונות.<sup>92</sup> לא ברור עד כמה הצליח בסוג זה של קשרים, אבל מסגרות של פעילות ציונית בארץ היו מודעות לפעילותו העברית. הוא היה המורה הראשון ששהה תקופה כה ארוכה בתוניסיה. הוא זה שלא שונה בכשיר מדריכים בנו מקום להוראת. ירושלמי גם חיבר ספר לימוד בשם "שפת ישראל לצורך גיבוש שיטות לימוד ארצישראליות אחידות. בהשפעתו החליטה הקהילה היהודית בתוניס לקחת את נושא לימוד העברית לאחריותה וחסותה ולממן את הספרים שהזמנו ממבארץ ואת המורים שיבואו מארץ ישראל. מעל לכל ההישגים האלה, תרם ירושלמי להחיימה מכרעת ללימוד השפה העברית כשפה לאומית של עם, כתשתית של פעילות ציונית אפשרית בעתיד.

אלא שבצד הישגים אלה כדאי לבחון את הרושם שהשאיר ירושלמי בקהילה. בישיבה של הוועדה ל"עברית חיה" של הקהילה היהודית בתוניסיה, הוא הגוף שהזמין את ירושלמי לתוניסיה, "הוחלט על ארגון מחדש של הוראת העברית על ידי הבאת מורים מוסמכים מארץ ישראל".<sup>93</sup> הוועדה קבעה ארבעה קני מידה למורים שיומנו, ולענייננו חשובים הסעיפים האחרונים: רצוי שהמורים יהיו "מאותם המעריכים את המסורת היהודית ומאותם שאינם מתמסרים לאקטיביות פוליטית בשעת ההוראה ומחוצה לה, כל עוד הם נמצאים בתוניסיה", וכן "שיהיו בגדר האפשרות – נשואים באופן שתבעל והאשה יהיו מאנשי ההוראה". העובדה שירושלמי היה ערירי בתוניסיה לבטח הפריעה לקהילה

91 ש.ס.

92 אצ"מ A 230/147b, שלמה מאמו לבע"ע, 6 בנובמבר 1945.

93 המסמך נשלח אל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי לקראת סוף 1944. ב-8 בדצמבר 1944 הועבר תרגום המכתב אל מנהל מחלקת הנוער והחלוץ. לא הצלחתי למצוא מי חתם על המכתב. דומני שהמסמך מדבר בעד עצמו.



מסורתית זו, קל וחומר העובדה שהוא נמשך לפעילות פוליטית. בדיעבד ניתן להסיק כי למרות ההערכה של הקהילה לירושלמי, הרי שהיתה אי שביעות רצון מפעילותו הפוליטית, כמו גם מהיבטים שונים בהתנהגותו הנובעים משהותו בדרך בתוניסיה במשך תקופה כה ארוכה.

ההסתייגויות מפתעלו של ירושלמי מובנות לאור המגבלות שבהן פעל. ירושלמי לא יכול היה לפעול בקרב קבוצות דתיות, וכאלה היו לא רק בגירבה, אלא בכל ערי הדרום. דבר זה מסביר אולי מדוע ירושלמי לא עזב את עיר הברדה, ומדוע לא ניכרת השפעתו אלא בתוניס. יתרה מזו, אדם שחונך על ברכי האידיאולוגיה של העלייה השנייה מוכרח היה לראות את הדברים בדרך הבאה. כר הפעילות שלו היה העיר תוניס, הפתוחה להשפעות מערביות חילוניות כשרקמת החיים הדתית בה הולכת ומתפוררת, ואח מקומה יתפסו ההתבוללות והציונות תוך שהן נאבקות זו בזו. אך אין להפחית ממשקל פעולתו של ירושלמי בגלל צמצום היקפה הטריטוריאלי, שכן זו עיר שבה ישבה כמחצית מהאוכלוסייה היהודית של תוניסיה ובה היה מרכז הפעילות הציונית.

במרכז הפעילות הפוליטית של ירושלמי ניצב מאבקו לקבלת סמכות של שליח, מאבק שהיה מלווה בתקוות גדולות ואכזבות מרות. ירושלמי ניצל כל אפשרות להשיג אישור זה ממוסד כלשהו, אך ללא הצלחה. המעניין הוא שכפי הנראה תלמידיו כמעט לא ידעו על פעילותו הפוליטית, אף שנהגו לבלות במחיצתו שעות ארוכות. ייתכן שירושלמי פשוט לא רצה להסיט אותם מהעיקר, לימוד השפה, כל עוד לא קיבל מינוי רשמי. הצלחותיו בשדה החינוך יצרו בסיס מוצק לדרישותיו החוזרות ונשנות, אך ללא הועיל.

שליח  
ירושלמי

ובאמת, שאלה היא: מדוע בעצם לא קיבל ירושלמי את המינוי? מה מנע את המוססגמ?

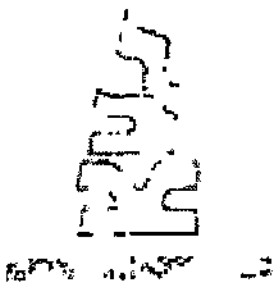
בארץ מלתת לו תפקיד רשמי? נראה שחברו לכך מספר גורמים: תוניסיה – כמו כל צפון אפריקה – לא היתה בראש עניינה של ההנהלה הציונית, ובמצב זה, בהיעדר ידע לגבי הנעשה במקום, העדיפו לשמור על מסגרות קיימות הפועלות בהתאם לחוקה של ההסתדרות הציונית. המלחמה ותהפוכותיה היקשו על הפעילות ועל מקורות הידע, דבר שחזק את המגמה הנוכרת. שנית, הסכסוך עם פישד בתחילת שליחותו השאיר משקע שלילי לגבי דמותו ואישיותו של ירושלמי. לעניין זה חשיבות רבה, שכן לפישד היו מהלכים בכל רחבי תוניסיה ובמוסדות בארץ. שלישית, בחירת שליח אינה משימה קלה, שכן השולח רוצה להבטיח הן יכולת פעולה והן מהימנות בדיוות. למנות בהתכתבות אדם לתפקיד כה חשוב לא היה מעשה שיש בו היגיון רב, קל וחומר כאשר מופעל לחץ כה אינטנסיבי מצד המועמר, לחץ האומד דרשני וחקרני. ירושלמי לא נדחה בצורה חדה משמיעית כבר בפנייה הראשונה שלו, משום היותו מקור מידע על הנעשה בתוניסיה, ומשום הרצון להשאיר דלת פתוחה לשעת הצורך.

שיא הפעילות של ירושלמי היה, כאמור, בתקופת הכיבוש הגרמני בתוניסיה. לאחר מכן בא המשבר הגדול, שנבע בעיקר משום שירושלמי היה בתוניסיה בזמן של "חילוף תקופות", של מעבר מציונות מילולית (קרנות ולימוד עברית) לציונות מגשימה (הכשרה ועלייה לארץ). כל עוד היתה ציונות מילולית היה לירושלמי כר פעולה, אולם ברגע

שחל השינוי הגדול והמצופה, הוא לא התאים לאופי פעולה זה. בשנת 1946 קונן צמח כהן זרדי, מחליפו של ירושלמי בניהול הברית העברית בתוניסיה:

מיום שהמורה העברי עזב את עירנו כמעט שפסקה התעמולה התרבותית וממילא נפגמה גם הציונות, כי התרבות היא יסוד חשוב של הציונות. בשיעורי הערב של הקהילה, שאני מזכירם, יש 250 תלמידים, מאה בעיר החדשה והשאר בעיר העתיקה. יש ארבע דרגות ומעט הספרים ששלחתם לנו עוזרים לנו הרבה. בבית הכנסת הגדול יש כיתות של עברית-צרפתית עם תלמידים צעירים והילדים לומדים עברית חיה. בשנים הקודמות היו לנו יותר משש מאות תלמידים בשיעורי הערב, כיום בלי מורה ארצישראלי אין תלמידים חדשים באים. בלי תעמולה יעזבו אותנו הוותיקים. אנו מקוים שתשימו לב לבקשתנו ותשתדלו לשלוח לנו מורה לעברית.<sup>94</sup>

האם הציונות שינתה את פניה? האם ביקש צמח כהן זרדי להפעיל לחץ מחדש להחזרתו של ירושלמי? כלום היתה הקהילה באמת זקוקה למורים? אלו הן שאלות נכבדות הקשורות בפרק הבא של החינוך העברי בתוניסיה, שובו של אליהו בחבוט ומפעלו להמשך תחיית השפה העברית.



קיצורים ביבליוגרפיים

מ אביטבול, יהודי צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה, ירושלים תשמ"ו.  
 י אברהמי, "דרכי האמנציפציה: גדות הקק"ל, חוג סטודנטים ציונים-סוציאליסטיים  
 בחתום בשנים 1937-1942", מקדם ומים ג, עמ' 171-186.  
 ---, "קהילות יהודי תוניסיה בימי הביטוש הגרמני; ענייני כספים", פעמים 28,  
 תשמ"ו, עמ' 107-125.  
 ר' בן אשר, תולדות השומר הצעיר בתוניסיה, גבעת חביבה תשמ"א.  
 א' בן חיים, "ההעפלה מצפון אפריקה; שלוש האניות, 1947"; שרשים במזרח א  
 (תשמ"ו), עמ' 241-320.  
 א' הטל, יהדות צפון אפריקה: ביבליוגרפיה, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים  
 תשנ"ג.  
 ---, "זכרונותיו של נער בתתית תחת הביטוש הנאצי", בשביל הזכרון 25 (תשנ"ח),  
 עמ' 24-27.  
 י' ויץ, מודעות ותוסד אונים, מפא"י לנוכח השואה, 1943-1945, ירושלים 1994.  
 ז' ירושלמי, אלמנת הצורך של הבני, תל אביב תשי"י.  
 ---, "מצב החינוך העברי ובעיותיו בגולה הצפון-אפריקאית", הד החינוך, שנה  
 עשרים, חוברת א-ב (267-268), מרחשן-כסלו תשי"ו, עמ' 135-145.  
 ---, "מצב החינוך העברית בתוניס", עם וספר, אוגוסט 1940, עמ' 43-45.  
 ג' סימי, "דרכי האמנציפציה: סוציאליסטי יהודי בתתית בראשית המאה, אלבר  
 קטן (1875-1932)", שרשים במזרח א (תשמ"ו), עמ' 81-120.  
 מ' לסקר, יהודי המגרב בצל וישי, תל אביב 1992.  
 א' מאיר, החינוך הציוני ויהודי עיראק, 1941-1950, תל אביב 1993.  
 P. Sebag, *Histoire des Juifs de Tunisie*. Paris 1991.  
 ז' סעדון, "עיצוב הזכרון ההיסטורי של תקופת הביטוש הגרמני בתוניסיה -  
 עיון נוסף בניצוב המלח של א' ממי", בשביל הזכרון 25, חשן (תשנ"ח), עמ' 18-  
 23.  
 ---, "צעדי ציון בתוניסיה: אוונגרד ציוני-סוציאליסטי, 1943-1948", דברי  
 הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב, כרך א, ירושלים תשי"ן, עמ'  
 549-556.  
 ---, "הציונות בתוניסיה 1918-1948, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור  
 לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים 1992.  
 כ' קסטל, "שליחותי באפריקה הצפונית", שרשים במזרח א (תשמ"ו), עמ' 321-  
 363.  
 א' רוזדיג, חינוך חברה והיסטוריה, "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים התיכון  
 1860-1929, ירושלים תשנ"א.  
 צ' שרפשטיין, תולדות החינוך בישראל ה, ירושלים תשכ"ו.

אביטבול  
 אברהמי  
 אברהמי, ענייני  
 בן אשר  
 בן חיים  
 הטל, ביבליוגרפיה  
 הטל, זכרונותיו  
 ויץ  
 ירושלמי, אלמנת  
 ירושלמי, מצב  
 ירושלמי, החינוך  
 כרמי  
 לסקר  
 מאיר  
 סבג  
 סעדון, עיצוב  
 סעדון, צעדי  
 סעדון, תיזה  
 קסטל  
 רוזדיג  
 שרפשטיין

הצפון-אפריקאית

ס.מ.ז.ל.נ.כ.

ש.מ.ז.ל.נ.כ.